

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AİŞƏ MƏHƏMMƏDƏLİ qızı BAYRAMLI

BAĞLAYICILAR MƏTNDƏ KOHEZİYA VASİTƏSİ KİMİ

İxtisaslaşma: HSM-060201-Ümumi dilçilik

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

fil.f.d., dos. C.M.Babayev

BAKI - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-4
I FƏSİL. MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏR.....	5-29
1.1. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin tədqiqat tarixinə nəzər.....	5-12
1.2. Mətn dilçiliyi müstəqil elm sahəsi kimi	13-29
II FƏSİL. MƏTNDƏ KOHEZİYA.....	30-59
2.1. Mətdə koheziya yaradan vasitələr	30-47
2.2. Bağlayıcılar mətdə koheziya vasitələri.....	47-59
NƏTİCƏ.....	60-61
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	62-68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ümumi olaraq sintaktik nəzəriyyədə “Mətn dilçiliyi” adlı gənc elm sahəsi keçən əsrin 60-70 ci illərindən başlayaraq bir elm sahəsi kimi xüsusi olaraq tədqiqat obyektinə çevrilib. Son dövrlərdə isə mətn dilçiliyi xeyli aktuallaşmış və bu mövzu ətrafında ciddi tədqiqatlar aparılmışdır.

Sözlər şəkilçilərdən və cümlələrdən ibarət quruluşdur. Bu elementlər birləşərək bir-birini tamamlayır və mənalı ifadələr əmələ gətirirlər.

Mətn dilçiliyi istər Avropa dilçililində istərsə də rus dilçiliyində geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Rus dilçiliyində görkəmli nümayəndələrindən İ.A.Figurowski və N.S.Pospelovun əsərlərini qeyd edə bilərik.

Bununla yanaşı, son dövrlər Azərbaycan dilçiliyində də mətnin öyrənilməsinə maraq artmışdır . Bunu isə mətnin nisbi bitkinliyə malik olan cümlədən fərqli cümlələrin bir -biri ilə əlaqəsi nəticəsində yaranan mütləq bitkinliyə malik olması ilə əsaslandırma bilərik. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, N.Novruzova, Ə.Ə.Abdullayev, Q.Ş.Kazımov və s. tədqiqatçılar bu barədə tədqiqat işləri xüsusi olaraq qeyd olunur.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Son dövrlərdə intensiv olaraq tədqiq edilən mətn dilçiliyi və mətndə koheziya vasitələri dünya dilçiliyində geniş şəkildə öyrənilməsinə baxmayaraq Azərbaycan dilçiliyində demək olar ki bu mövzu ətrafında sistemli tədqiqat işləri azdır. Xarici dilçilikdə V.fon Humboldt, F.de Sössür, Z.Hərriz, H.Vaynrix, M.A.K.Hallidey, R.Həsən, N.Enkvist və s. tədqiqat işlərində mətn haqqında araşdırmalara aparıb qeydlər etmişlər.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji bazası. Dissertyasiya işinin nəzəri-metodoloji bazasını mətn dilçiliyinə aid Azərbaycan, rus, ingilisdilli ədəbiyyat, internet resursları, məqalələr təşkil edir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən mətn və mətndə koheziya yaradan vasitələr, onlardan biri olan bağlayıcıların işlənmə tezliyi vəziyyəti və məqsədinin müəyyənləşdirilməsidir.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Bu dissertasiya ilə bağlı əldə olunmuş elmi nəticələr mətn dilçiliyinin tədrisi zamanı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi mətn dilçiliyi haqqında onun yaranması müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq edilib ortaya çıxarılan nəticələr, Avropada, Rus dilçiliyində müxtəlif alimlər tərəfindən aparılan tədqiqat işlərinin ümumi məzmunu, mətndə koheziyanın qurulması və bu əlaqənin yaradılması üçün mühüm rol oynayan vasitələr haqqında müəyyən qeydlər aparmaq, əsasən də, bağlayıcıların mətndə koheziya xüsusiyyətləri, məqsədi işlənmə formalarının tədqiqidir.

Dissertasiyada mətndə bağlayıcıların işlənmə tezliyi və rolunu eyni zamanda hansı məqamlarda işlənməsini, cümlələr arasında qarşılıqlı şəkildə nə cür mənə əlaqəsi qurulmasında oynadığı müstəsna rol haqqında araşdırma aparmışıq.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. İş giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏR

1.1. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin tədqiqat tarixinə nəzər

Elmin predmeti mətnin strukturu, semantikasi və dilçilik əsəri kimi fəaliyyəti olan tədqiqat XX əsr və 1970-80-ci illərdə fəal şəkildə inkişaf etdirildi. Onun formalaşmasında filoloqların təsiri olmuşdur. Mətnin öyrənilməsi təkcə dilçilikdə deyil - poetika, ritorika, stilistika, hermenevtika və s. elm sahələrində də araşdırma obyektidir. Mətn dilçiliyinin təşəkkülü üçün təkan dilçilərin cümlədən böyük dil vahidlərinə (rus dilçiləri İ.A.Fiqurovski və N.S.Pospelovun əsərləri) marağı, həmçinin Praqa dilçilik məktəbi daxilində işlənmiş sintaksisə funksional yanaşma idi. Tədqiqatın ilkin mərhələsi üçün mətnin ardıcılığını təşkil edən vasitələrin tədqiqi xarakterikdir: anafirik münasibətlər (əvvəllər deyilənlərə istinadlar), təkrarlar, kataforik münasibətlər (sonrakı elementlərə istinadlar), izotopiya (semantik cəhətdən yaxın elementlərin zəncirlərinin olması) və s. komponentlər üstünlük təşkil edir.

Mətn dilçiliyinin bəzi ədəbiyyatlarda “mətnin qrammatikası”, “mətnin sintaksisi” kimi qələmə alınır. Bu mərhələ 1970-80-ci illər mətnin qlobal probleminə, yəni mətni birlikdə tutarlı və mənalı edən xüsusiyyətlərə maraqla yanaşılır. Bir çox tədqiqatçılar bu işlə yaxından maraqlanırdı (R.Bogrand, W.Dressler (Almaniya), I.R.Galperin (Rusiya və s.) Formal əlaqə (birlik) vasitələrinin tədqiqindən alimlərin diqqəti mətnin semantik bütövlüyü (alaqəlilik) və informativlik əlamətlərinin ayrılmaz kommunikativ vahid kimi tədqiqinə yönəldi. 1980-ci illərdən koqnitiv elmin linqvistik nəzəriyyəsinə mətnin əmələ gəlməsi və qavranılması ilə bağlı biliyin təmsili problemi T.A. van Dijk (Hollandiya), V. Kinç (ABŞ), Rus dilçiliyində 1970-80-ci illərdə T.M.Nikolaeva, İ.R.Qalperin, S. İ. Gindin, M. İ. Otkupshchikova, V.G.Qak, E.V.Paduçeva, O.İ.Moskalskaya, Z.Ya.Turaeva, E.A.Referovskaya, A.İ.Novikov, İ.İ.Kovtunova və başqaları tərəfindən tədqiq edilib. Bu dövrdə dilçilikdə mətn problemləri: mətnin ümumi quruluşu; mətndəki istinad mexanizmləri; prosodiya (bax: dilin prosodik vasitələri) və mətndə intonasiya; mətn strukturunun

markerləri kimi funksional sözlərdən istifadə; məndə vaxt; mətnin semantikasi və onun formallaşdırılması və s. məsələlər öz əksini tapır. Bədii mətnlərin inkişafının bütün dövrlərində mətn tipologiyası problemi aktual olmuşdur, xüsusilə alman dili tərəfindən ətraflı işlənmişdir. (Textsorte nəzəriyyəsi; B.Zandig, R.Glaeser, E.Grosse və başqaları).

1990-cı illərdən mətnin növləri və janrlarının tədqiqi genişmiqyaslı tədqiqat obyektinə çevrilib. (S.Qayda, T.V.Şmeleyov, N.S.Babenko və b-ları). Müasir dilçiliyin vəziyyəti bulanıq mətn sərhədləri və diskurs təhlili, semiotika və psixolinqvistika kimi sahələr bu problemlərin kəsişməsi ilə xarakterizə olunur. Bu, əsasən “heterojenlik” və “polikod” əlamətləri əldə etmiş “mətn” anlayışının dəyişdirilməsi ilə bağlıdır (məsələn, şifahi-vizual mətn kimi komikslər) [18, s. 10].

L.M.Qranovskayanın mətn tərifini dəqiq və nə qədər müəyyən olsa da, mübahisəli görünür. O göstərir ki, "mətn yalnız qrafik ifadə edilən dilin yazılı formasının məhsuludur". Gətirilən sitat tərif kimi qəbul olunmaya da bilər, belə ki, burada məndə olan bağlılıq haqqında fikirlər öz əksini tapmamışdır. Bununla belə bu tərifdə birmənalı olaraq mətnin qrafik şəkildə ifadə edilməsi açıqlanır. L.M.Qranovskaya mətn haqqında bildirir ki, "Biz əlaqədar, məruzəni, teleqramı, romanı, elmi monoqrafiyanı, reklamı, epitafiyanı və s. mətn adlandırırıq".

İntuitiv olaraq, mətn şüurumuzda əlavə mürəkkəb struktur ilə əlaqələnir. Buna baxmayaraq, cümlə öz-özlüyündə "yazıya alınmış nitq əsəri" anlayışına cavab verir. Hər bir halda mətn proqramlaşdırılmış şəkildə fiksasiya edilmiş formada qurulur.. Həm roman, həm də onun fraqmenti mətnidir. Bitmiş fikri ifadə edən hər bir struktur bilavasitə məsuliyyət hissəsi kimi daha mürəkkəb xarakterli eyni struktura daxil olur. Fikrin ifadə edilməsi üçün mətn qurulma formaları çox sayda, istənilən quruluş və həcmdə ola bilər.

Mətn nitq faaliyyətinin digər hissələrindən biri olan cümlə kimi sintaktik iyerarxik sistemə daxil olur. Başqa sözlə desək başqa linqvistik qruplarla onun arasında konkret münasibətlər zənciri qurulur. Çünki o, dildə tərkibində olan münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha şaxəli quruluşda olmaqla mürəkkəbliyə təşkil edir.

Bir çox dilçilər mətnin sintaktik sistemdə yerini dəyişdirmək üçün genişmiqyaslı addımlar atmışlar. M.A.K.Hallideyin konsepsiyasının mahiyyəti həm dilin mahiyyət etibarı ilə xüsusiyyətlərinin, həm də onun fəaliyyət proseslərinin təhlili zamanı mətnin tərkibi tam üstünlük prinsipində çıxış edir .

Dilçilik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan F. de. Sössür və digər görkəmli dilçi V.fon Humbolt dilçilikdə diqqət yetirdikləri önəmli məsələlər arasında dil və nitqin oppozisiyası önəmli bir yer tutur. Humbolt bu oppozisiyanı daha da geniş formada nitqin məhsulu və dil fəaliyyəti kimi təhlil etmişdir. Sössür prizmasında isə bu başqa cür qələmə alınmışdır. Sössürün fikrincə dil və nitq oppozisiyası mürəkkəb olan məsələnin həll olunmasını mümkün edir və bu iki hadisənin əsas mahiyyətinin nədən ibarət olmasının açılmasına geniş şərait yaradır. Fərdə məxsus bir dil hadisəsi olan nitqin dilçilik elmi üçün heç bir önəm daşmadığını irəli sürən Sössür bəzi qaynaqlara görə ömrünün sonlarına yaxın nitqlə bağlı bir mövzuya (“nitq lingvistikası”) müraciət etmək istəmişdir amma o bu istəyini həyata keçirə bilməmişdir .

Mətn dilçiliyinin öyrənilməsi sahəsində böyük rollardan birini rus alimlərinin tədqiqatları tutur . Rus tədqiqatçıları tərəfindən mətn hissələrinin frazafovqi bir vahid olaraq öyrənilməsi üçün əsərlər hətta bütöv bir mətnin tam halında öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqat işlərindən daha geniş spektrli yer tutur . Belə ki ,rus dilçiliyində mətnin hər hansı bir hissəsini tədqiqat obyektinə çevirərkən onun hansı əlamətlərinin daha öncül şəkildə nəzərə alınması haqqında vahid bir fikir yoxdur. Mətnin kəsdiklərini rus dilçiliyində öyrənən alimlərdən biri olan N.S.Pospelovdur. Özünün bir çox əsərlərində dilçi bu dil vahidlərini “mürəkkəb sintaktik bütöv” termini ilə adlandırılmışdır. O bu dil vahidlərinin ayrılıb ayrılıqda təhlil edilməsi zərurətini fikirləri ilə əsaslandırılmış və öz nöqteyi-nəzərindən mürəkkəb sintaktik bütövlərin əsas olan xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir. Dilçi öz əsərlərində mürəkkəb sintaktik bütövlərin özünəməxsus əlamətlərini aşağıdakı kimi şərh edir; qapalı sintaktik struktura malik olması, kontekst daxilindəki sintaktik cəhətdən müstəqilliyi , bütövlərin daxilində olan, onu təşkil edən cümlələrin öz aralarındakı əlaqələrin kəsilən xarakterli olması, sintaktik cəhətdən müxtəliflik.

Frazafovqi vahidlər üzərində tədqiqat işləri aparan bir çox rus dilçiləri əksər hallarda onların ayrılıqda seçilib və tədqiqata cəlb edilməsini N.S.Pospelovun təqdim etdiyi ideyalar əsasında aparırlar

Dilçilik elmində mətn hazır bir məhsul kimi nitq-əqli prosesin nəticəsində yaranan bütöv olaraq baxılır. “ Mətn” termininin özünün işlənmə variantları müxtəlifdir. Bir tərəfdən mətn danışan şəxsin fikrinə əsasən, bitmiş bir mənanı ehtiva edən bir və ya birdən çox cümlədən təşkil edilmiş hər hansısa bir hissəni müəyyən etmək üçün işlənir. Başqa bir tərəfdən isə mətn termini hekayə, məqalə, povest və s. kimi əsərlər də bu terminlə adlandırılır. Ümumi olaraq qəbul edilmiş məsələ isə mətnin bir çox dil vahidlərindən ibarət və bir-biri ilə əlaqə təşkil edən bitkin və eyni zamanda daxili təşkil olunma əlamətlərinə malik özəl bir quruluş kimi anlaşılmasıdır. Mətnə daxili və xarici olaraq tamlığa malik olan linqvistik, məntiqi və psixoloji əlamətlər var . Mətnə dilçilikdə tədqiqat tarixi boyu müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif cür təriflər verilmişdir. M.A.K.Halliday və R.Həsən mətnə aşağıdakı kimi bir tərif vermişlər: “Mətn şifahi və ya yazılı, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən danışmaq parçasıdır” [5, s. 48] .

H.Vaynix isə mətnə belə bir tərif vermişdir: “Mətn minimum olaraq iki morfeimdən , maksimum tərkibi isə məhdud olan morfemlərin qaydalı ardıcılığı olaraq, leksik və funksional morfemlərin mütəmadi olaraq bir biri ilə növbələşməsidir” [5,s. 50].

I.R.Qalperinin mətnlə bağlı verdiyi tərif isə bu cürdür . “Başlıca ,müəyyən bir məqsədyönlülyə eyni zamanda pragmatik məramla malik olan leksik, qrammatik üslubi və məntiqi əlaqələrin müxtəlif vasitələrin köməyi ilə birləşən bir sıra xüsusi vahidlər ilə birlikdə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq məhsulunu təşkil edən dil işarələrinin qaydalı və yazılı birliyi- mətnidir”

Prinsip etibarlı ilə mətnin bu formada dəyərləndirilməsi O.İ.Moskalskayanın mətn bölgüsü ilə üst-üstə düşür 1. Bütöv nitq əsəri - mətn, yəni sözün geniş mənasında mətn və yaxud makro-mətn və 2. Frazafövqi birlik (mürəkkəb sintaktik bütöv) sözün dar mənasında mətn və yaxud mikromətn.

Nəhayət ki, N.Enkvist mətnə ən ümumidən ən spesifikə qədər dörd tərifin verildiyini bildirir və onları aşağıdakı kimi göstərir: 1. Mətn mənalı işarələrdən ibarət olan ardıcılıqdır; 2. Mətn mənalı işarələrin ardıcılığıdır; 3. Mətn təbii dildə mənalı işarələrdən ibarət olan ardıcılıqdır; 4. Mətn təbii dildə mənalı işarələrin ardıcılığıdır.

Mətnin cümlədən daha böyük olan sintaktik bütöv səviyyəsində tədqiq olunması türkoloji dilçilikdə 20-ci əsrin ortalarında meydana gəlmişdir. Lakin türkoloji dilçilikdə mətn sintaksisi filoloji bir elm sahəsi kimi türkologiyada 20-ci əsrin 50-ci illərindən sonrakı dövrdə formalaşmışdır .

Avropada və Rus dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin öyrənilməsi prosesində çox böyük nailiyyətlər olsa da türkoloji dilçilikdə bu məsələ hələ ki digərlərinə nisbətən az öyrənilmişdir. Buna baxmayaraq türkoloji dilçiliyin tarixinə nəzər saldıqda mətnin öyrənilməsi məsələsi Mirzə Kazım bəyin hələ 19-cu əsrdə yazıb ərsəyə gətirdiyi “Qrammatika” kitabında rast gəlirik . Mirzə Kazım bəy “ Şərqi dillərində o cümlədən türk dillərində, kitab dili ilə danışmaq dilinin bir-birindən çox fərqləndiyini frazaların yəni müəyyən nitq parçalarının yazıda çox uzun olduğunu qeyd edir və göstərirdi ki, “türklər bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün nitqdə bəzi bağlayıcılardan və digər birləşdirici vasitələrdən istifadə edirlər”. Kazım bəy “türk dillərində iki və daha çox frazanın bir-biri ilə əlaqələnməsində tək-cə göstərilən bağlayıcıdan deyil , “əlqərəz”,”bir sözlə”, “qısa desək” və s. kimi bağlayıcı səciyyəli ifadələrdən də geniş istifadə olunduğunu və onların daha böyük nitq parçalarını bir-birinə bağladığını yazırdı . Lakin M.Kazımbəyin mətn dilçiliyi haqqında olan dəyərli fikirləri daha sonralar türkoloji dilçilikdə inkişaf etdirilməmiş uzun müddət keçsə də filoloji-türkoloji-ədəbiyyatda tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir [5, s. 53].

Sintaksisin əsas tədqiqat obyektlərindən olan mətn bir qrup qapalı məntiqi və sintaktik əlaqədə olan cümlələrin birləşməsi nəticəsində yaranır Mürəkkəb sintaktik bütövlər elə bir nitq vahididir ki, iki və ya daha çox cümlənin bir-biri ilə quruluş və fikir baxımından bağlı olan və müəyyən kompozision üslubi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir.

Türk dilçiliyində də mikromətnin öyrənilməsi prosesi XX əsrin sonlarından etibarən başlamışdır. Belə ki Türkiyə dilçiliyində dilçiliyin mətn məsələsinə Uludağ

Universitetinin dosenti olan Kərimə Üstünova özünün kitabında cümlədən daha böyük və bitkin olan mürəkkəb sintaktik bütövlərin var olmasını araşdırma obyektinə çevirmişdir. Müəllif tarixi abidələrin mətnləri əsasında araşdırma apararaq cümlənin ən böyük dil vahidi olmadığını və mürəkkəb sintaktik bütövlərin necə bitkinliyə malik olduğunu və bu dil vahidlərini necə öyrənmək lazım olduğunu şərh edir .

Türk dilçiliyində bu məsələ ilə bağlı maraqlı araşdırma aparən tədqiqatçılardan biri də M.Musaoğludur . Müəllif müasir türk dilində olan və bundan əlavə olaraq folklor mətnlərində mövcud olan mürəkkəb sintaktik bütövlərin quruluş məsələlərinə bir çox araşdırmalar həsr etmişdir. O öz tədqiqatlarında mürəkkəb sintaktik bütövlərin ayrı-ayrı formalarını - şifahi və yazılı nümunələr əsasında bir biri ilə müqayisə etmiş , şifahi mətn və yazılı mətn arasında olan üslubi cəhətdən fərqləri müəyyən edərək təhlil obyektinə çevirmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində mətnin tədqiq olunmasının vacibliyindən danışarkən K.M. Abdullayev qeyd edir ki Azərbaycan türk dilçiliyində tədqiq edilən mətn son dövrlərə qədər hərtərəfli və sistemli şəkildə təhlil obyekt olmamışdır . Bu səbəblə də təbii ki dilşiliyimizdə mətn sinyaksis ilə bağlı ümümi səciyyəli o qədər də xüsusi tədqiqat işləri yox kimidir .

XX əsrin 60-70-ci illərindən bu yana dilşiliyimizdə mətnə maraq artmış və onu nitqin müstəqil bir tərkib hissəsi kimi cümlədən böyük olan bir dil vahidi kimi sayaraq tədqiqə cəlb edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edən dilçilərin sayı artmışdır. Öz tədqiqat işimizdə də bir neçə bu sahə üzrə tədqiqatlar aparən Azərbaycan dilçilərinin də adını çəkək istərdik. Bu sahə üzrə Ə.Cavadovun tədqiqatlarə maraqlıdır. Tədqiqatçı Ə.Cavadov mürəkkəb sintaktik bütövlərin tərkib hissələrinin , onu təşkil edən komponentlərin bir –biri ilə əlaqələndirilməsində söz sırasının böyük əhəmiyyətinin olduğunu müəyyən etmişdir. Müəllif bu haqda qeyd edir ki , tərkib hissələri bir-biri ilə əlaqədə olan nitq müxtəlif vasitələrin köməyi ilə biri-birinə bağlanmış zənciri yada salır. Belə ki hər hansısa bir dil vahidinin özlüyündə müstəqil bir vahid olması nisbi xarakter daşıyır .

XX əsrin 70-ci illərində dilçiliyimizdə mürəkkəb sintaktik bütövlərlə bağlı Ə.Xəlilovun da qeydlərinə rast gəlirik. Müəllif Azərbaycan dili materiallarının

köməyi ilə mürəkkəb sintaktik bütövlərin tərkib hissələrinin bir-biri ilə sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edir. Müəllif dildə müstəqil bir vahid olan mətnin başlanğıcını və sonunun olması və bunun müəyyən edilməsi üçün prinsiplərin tərtib olunmasını vacib hesab edirdi. Müəllif yazır ki, bir halda ki, dilin hər hansı bir müəyyən vahidindən söhbət gedirsə o digər dil vahidlərindən fərqlənməli, özünün sərhədləri, başlanğıcı və sonu olmalıdır .

XX əsrin 80-ci illərindən Azərbaycan dilçiliyində sintaksisin yeni sahəsi olan mətnin öyrənilməsinə maraq daha da artmağa başlamışdır K.M.Abdullayevin bu sahədə gördüyü tədqiqat işlərini qeyd etməmək olmaz. K.M.Abdullayev 80-ci illərdə ard-arda mətn sintaksisinə dair bir sıra məqalələr çap etdirmişdir. Həmçinin öz doktorluq dissertasiyasının bir fəslini də mətnin struktur və semantikasının öyrənilməsi işinə həsr etmişdi. K.M.Abdullayev tədqiqatında mürəkkəb sintaktik bütövlərin bir müstəqil vahid olaraq təhlil obyektinə çevirmiş və türk dillərində mikromətnin ən əsas xüsusiyyətlərini, onun sərhədlərini müəyyən etmək prinsiplərini və mətnin komponentlərinin bir-biri ilə münasibətlərində əsas olan cəhətləri aydınlaşdırmışdır .

K.M.Abdullayev özünün “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı monoqrafiyasında da mətnin struktur quruluşu , onun müstəqil bir elm sahəsi kimi tədqiqi , mətndə əlaqə yaradan vasitələr və s. bu kiimi nüasnlara toxunmuşdur. O, mətnin nə olması və hansı əlamətlərə malik olması haqqında yazır ki , mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki başqa bir sintaktik kompleksin ,yəni cümlənin onun mənə nöqtəyi nəzərindən nisbi olan qeyri-bitkinliyini ,müəyyən semantik naqisliyini aradan qaldırır . mətnin özü ,beləliklə, mütləq mənə bitkinliyini nümayiş etdirir.

Azərbaycan dilçiliyində daha sonralar bir çox tədqiqatçılar bu mövzuya müraciət etmiş tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Onlardan A.Y.Məmmədov, Ə.Ə.Abdullayev, Q.Ş.Kazımov və s. tədqiqatçıların adlarını çəkə bilərik .

Azərbaycan və başqa türk dillərində bu sahə üzrə aparılan tədqiqatlar bizə bir daha sübut edir ki, mürəkkəb sintaktik bütövləri təşkil edən komponentlərin öz aralarında olan zəncirvari və paralel şəkildə əlaqələnən cümlələrin özünün əsas xarakteri , onları bir- biri ilə əlaqələndirən vasitələrin formaları və danışıq prosesində

dəyişikliyə uğraması mətnin qurulmasında əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir. Bir-biri ilə paralel əlaqə vasitəsi ilə əlaqəyə girən cümlələr ümumillikdə baş verməkdə olan, hər an dəyişə bilən hadisəni və ya əhvalatı təsvir edən, müqayisə edən, sadalayan, qarşılaşdıran bir və daha artıq cümlələrdən ibarət olur. Bu formada əlaqə nəticəsində yaranan mürəkkəb sintaktik bütövlər adətən özlüyündə ümumiləşdirici bir xarakterli olması ilə seçilir. Digər bir əlaqə forması olan paralel əlaqə forması isə daha çox poetik məzmunlu mətnlərin tərkibində özünü göstərsə də bəzən nəsr əsərlərində də tərkib hissələri arasında bu əlaqə növünə rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan dilçiliyində adlarını çəkdiyimiz şəxslərin yaradıcılığında mürəkkəb sintaktik bütövlər haqqında bəzi qeydlərinə ayrı-ayrılıqda nəzər salaq. F. Əlizadə özünün namizədlik dissertasiya işində Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi haqqında yazarkən və bundan başqa bir çox məqalələrində bu mövzuya – mürəkkəb sintaktik bütövlər və onların komponentlərinin struktur-funksional əlamətlərini eyni zamanda onların aralarında olan münasibətləri, tema-rema problemini araşdırma obyektinə çevirmişdir.

Ə.Ə. Abdullayevin də mətn dilçiliyində xidməti olmuşdur. Belə ki müəllif ingilis dilində və Azərbaycan dilində olan bədii mətnlərin üzərində iş apararaq onları təhlil etmiş, və iki dildə olan mətnləri bir-biri ilə müqayisə etmişdir.

N. Novruzova mikromətni ayrıca bir dil vahidi olaraq müstəqil hesab etmiş və Azərbaycan dilçiliyində mikromətni hərtərəfli eyni zamanda bir sistem halında tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Müəllifin bir çox məqalələri Azərbaycan dilində olan mürəkkəb sintaktik bütövlərin xüsusiyyətləri və struktur semantik məna cəhətdən təhlilinə həsr edilmişdir. N. Novruzovanın “Mətn sintaksisi” adında yazdığı dərs vəsaiti də bu mövzuya həsr edilmişdir.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində mətn sintaksisinə dair yazılmış kitablar ali məktəblərdə tədrisə cəlb edilir. Bu sıradan Q. Kazımovun yazdığı dərslikdə mətnin sintaksisinə həsr edilmiş bir bilməsi var ki burada mürəkkəb sintaktik bütövlərin məzmun və forma baxımından quruluşundan bəhs edilir.

1.2. Mətn dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi

Mətnin müstəqilliyinin təsdiqi xüsusi yanaşmaların, metodların və tədqiqat vasitələrinin axtarışı ilə müşayiət olunur. Mətn nəzəriyyəsinin öz metodoloji və metalingvistik bazasına malik elmi bir intizam kimi son formalaşması XX əsrin sonlarında baş verir.

I.R.Qalperin “Mətn lingvistik tədqiqatların obyektini kimi” əsərində mətn “Mətn dilçiliyi”-nin predmeti kimi meydana çıxdı. Bununla əlaqədar olaraq qeyd olunan elmi əsərdən sitat gətirməyi məqsəduyğun hesab edirik. İ.R.Qalperin burada mətnə belə bir tərif verir: “Mətn nitq-yaradıcılıq prosesinin tamlığı olan, yazılı sənəd şəklində obyektivləşən, bu sənədin növünə uyğun olaraq ədəbi işlənmiş bir əsərdir”. Mətn özündə ad (şərlövə) və bir sıra xüsusi vahidlər (üst fraza vahidləri) müəyyən məqsədyönlülük və pragmatik münasibətə malik olan müxtəlif növ leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqəni birləşdirir [40, s. 105].

XX əsrin sonlarında mətn dilçiliyinin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edərək İ.R.Qalperin yazır: “Mətn nəzəriyyəsi üzrə sonrakı tədqiqatlarda iki yanaşma aydın müşahidə olunur: mətnin formallaşdırılmış qrammatikasını qurmaq istəyi, bunun üçün mətn strukturlarını modelləşdirmək üçün istifadə oluna bilən qaydalar, prosedurlar, sxemlər yaradılır. İkinci isə konkret nitq aktlarını, onların təşkili və fəaliyyət qanunauyğunluqlarını, bu cür aktların üslub müxtəlifliyinin təsvirini və hər bir mətn növünün kateqoriya xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsini öyrənməklə mətnin ümumi nəzəriyyəsini yaratmaq istəyi. Birinci yanaşma əsasən Qərbi Avropa məktəbləri üçün, ikincisi isə sovet dilçiliyi üçün xarakterikdir”

Mətn dilçiliyi dedikdə başa düşülməsini aydınlaşdırmaq lazım olduğunu üçün alimlərin müxtəlif mövqelərini ortaya qoyan onun obyektinin tərifləri, həm də onların nəzərdən keçirilməsinə və sistemləşdirilməsinə müraciət xüsusi maraq doğurur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi perspektivdə belə qısa bir müddət ərzində təkcə mətn dilçiliyinin deyil, həm də “mətn” anlayışının özü kimi rolunu və əhəmiyyətini yenidən düşünmək yolunda tədqiqatçılar genişmiqyaslı işlər aparmışdır. Bununla

əlaqədar olaraq “mətn” anlayışına müxtəlif elmi yanaşmalar nöqtəyi-nəzərindən daha ətraflı nəzər salmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Mətnin çoxşaxəliliyini, çoxsəviyyəliliyini, eləcə də onun bir sıra elmi fənlərlə əlaqəsini şərtləndirən fənlərarası statusunu qeyd etməmək mümkün deyil; mətnin sadalanan xüsusiyyətləri mətnin öyrənilməsinə bir çox yanaşmanın formalaşmasına kömək edir, alimlər və elmi sahələr arasında fikir plüralizmi yaradır.

Mətn dilçiliyi sahəsində demək olar ki ilk tədqiqatçılardan olan N.S.Pospelov qeyd edirdi ki bir- birinə bağlı olan , bir- biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədə olan nitqin həqiqi əsas vahidi mürəkkəb cümlə deyil ondan daha bitkin, daha aydın ,daha dolğun olan mürəkkəb sintaktik bütövdür . Bu ideya daha sonra dilçilikdə mətn analizinə həsr edilən tədqiqatlarda qırmızı bir xətt rolunu oynadı. Lakin bununla yanaşı olaraq qeyd etməliyik ki , mətni tədqiq edən hər kəs bu prosesi yəni mətni müstəqil bir vahid kimi dil kataqoriyalarının qarşısına qoyulan bütün tələblərə cavab verən bir vahid kimi tədqiqata cəlb etmərlər bu da dilçilikdə bəzi çatışmazlıqların olmasına gətirib çıxarır. Təkcə öz dilçiliyimizdə deyil nəzər yetirsək rus dilçiliyində də bu kimi bəzi halların olduğunu görə bilərik [5, s.53].

Mətn ədəbiyyatın və dil təhsilinin mühüm bir hissəsi kimi meydana çıxır; çünki dil tərbiyəsi bədii mətnlər vasitəsilə həyata keçirilir. 1970-ci illərdən sonra dil təhsili ilə bağlı araşdırmalarda mətn dilçilikdə yeni yanaşmalar və metodlar və yazı və oxumağı öyrətmək üçün yeni təkliflər təklif edir.

Müasir dilçilikdə mətn anlayışı müxtəlif qavrayış kanalları vasitəsilə yayımlanan və tədqiqat obyektini kimi müasir həyatın müxtəlif sahələrinə xidmət etməyə yönəlmiş vizuallaşdırılmış əsərlər, özbaşına təşkil edilmiş nitq ifadələri (məsələn, təbii yazılı nitq) daxil olmaqla bütün işarə formasılarına şamil edilir. Mətnin dar və geniş başa düşülməsi tərəfdarları olan alimlər arasında uzun müddətdir davam edən mübahisə - bu gün barışdırıcı bir həll tapır. Müasir dilçiliyin tədqiqat obyektini kimi mətn universallıq xassəsinə malikdir. Mətnin aşağıdakı kimi bir neçə xüsusiyyəti qeyd edilir “ictimaiyyətin xarakterini müəyyənləşdirir”, “mədəni yaddaşın kondansatoru” olmaq və s. Eyni zamanda, mətnin mürəkkəb əlamət, mənaların çoxkanallı tərcüməçisi, nizamlı birlik kimi öyrənilməsinə semiotik yanaşma müxtəlif tipli mətn

əsərlərinin daxili strukturunu öyrənməyə, işarə imkanlarını optimallaşdırmağa imkan verir və sosial və şəxsi kodlaşdırmanın yeni modellərini inkişaf etdirmək, aktuallığını itirməmişdir.

Problem qoymaq üçün dövrümüzün əlaməti mətnin başa düşülməsində və öyrənilməsində bu gün antaqonist olmayan, lakin mürəkkəb simvolik, sosial və mədəni bir bütöv kimi mətnin təbiətinin dialektik vəhdətini müəyyən edən çoxistiqamətli meyllərin güclənməsi olmuşdur. Bir tərəfdən, yeni kompüter texnologiyaları hazır mətnlərin mübadiləsindən insanın qarşılıqlı əlaqənin sosial-mədəni kontekstinə daxil edilməsi ilə təbii ünsiyyətin modelləşdirilməsinə keçməyə imkan verir ki, bunun nəticəsində ənənəvi mətnlərin sərhədləri müəyyən edilir. Bəzən mətnin və nitqin başa düşülməsi çətinlik törədir. Digər tərəfdən, insan varlığının simvolik mühiti olan şəbəkə mətn məkanının formalaşması informasiyanın kodlaşdırılması, onun təsviri və saxlanması prosedurlarının davamlı təkmilləşdirilməsinə təkan verir ki, bu da mətnlərin təhlili üçün ən dəqiq metodların işlənilib hazırlanmasının vacibliyini müəyyən edir. Beləliklə, müasir mətn dilçiliyinin bir tərəfdən genişliyə - sosial praktikanın tələb etdiyi problemlərin formalaşdırılmasına və həllinə, digər tərəfdən isə məlumatın təsviri və təkrar istehsalı prosedurlarının dəqiqliyinə nail olmaq istəyi bunu mümkün edir.

Hələ 1980-ci ildə I.H.Qalperin “Mətn linqvistik tədqiqatın obyektini kimi” kitabında qeyd edirdi ki, mətn dilçiliyi rus elminin ən aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Lakin dilçilikdə ənənəvi yanaşma belə güman edirdi ki, mətnin dil hadisəsi kimi başa düşülməsinə yalnız aşağıdan, ənənəvi dil problemləri arasında cümlədən kənara çıxmadan həlli mümkün olmayanları tapmaqla mümkün olur. Elm 30-70-ci illər XX əsr üçün əsas qoydu ki mətnin linqvistikasını müstəqil obyektinə və tədqiqat predmetinə olan müstəqil bir fənnə çevirmək lazımdır. 1978-ci ildə Nikolaeva, mətn dilçiliyi problemlərinə həsr olunmuş kitabında mətn haqqında biliklərin ilkin sistemləşdirilməsi mərhələsinin başa çatdığını qeyd etdi və müstəqil bir elm sahəsi kimi mətn dilçiliyinin perspektivlərini qeyd etdi .

XX əsrin sonunda həyatın çoxölçülü məkanı haqqında məlumatı kodlamağa imkan verən dil əlamətlərinin xətti ardıcılığı kimi mətn ideyası bir çox təriflərdə

konsolidasiya edilmişdir . Dil hadisələrinin səviyyəli təsvirinin dərinliklərində doğan çoxsaylı mətn anlayışlarında mətnin formalaşması və anlaşılmasının təklif olunan modelləri, məzmunun struktur modelinin işlənməsi, nitq əsərlərinin tipologiyası müxtəlif səbəblərdən həyata keçirilir. Mətn haqqında mürəkkəb, çoxölçülü formalaşma, onun xassələrinin və fəaliyyət xüsusiyyətlərinin dəqiq və ardıcıl təsviri müasir fikirlərin formalaşmasına böyük töhfə verdi.

Eyni zamanda, nəzərdən keçirilən fenomen fərqli bir istiqamətdə - mətnin formalaşması proseslərinin "mənadən formaya" (N.I.Jinkin, A.A.Leontiev) psixolinqvistika və koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən dərk edilməyə başlandı ,(A. İ.Novikov, L.V.Saxarnı və s.) və əlaqə kateqoriyası əvəzinə bütövlük kateqoriyası ön plana çıxır. Alimlərin araşdırmalarının göstərdiyi kimi, funksional olaraq mətnin bu xüsusiyyətləri bir mahiyyətin müxtəlif aspektlərinin ifadəsi və insan beyninin sağ və sol yarımkürə quruluşunun xüsusiyyətlərinin əksidir .

“Mətn” anlayışının müstəqil dil və nitq vahidi kimi öyrənilməsinin yarım əsrlik tarixinə baxmayaraq, hələ də bütün elmi məktəblər və istiqamətlər üçün mətnin vahid tərifini mövcud deyil. Şübhəsiz ki, bu, mətnin mürəkkəb xarakterindən irəli gəlir. Mətnə verilən tərifləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik ki, müəllif baxımından mətnin əsas, dominant xassələrindən yalnız birini təsvir edən təriflər mövcuddur. Məsələn: “Mətn yaradıcısının niyyətinin linqvistik ifadəsidir” (D.N.Lixaçev); “Mətn reallıq qanunlarının təzahürüdür” (M. L.Mışkına); “Mətn şifahi ünsiyyətin əsas vasitəsidir” (O.L.Kamenskaya); “Mətn xüsusi təşkil olunmuş fərdi dinamik sistem kimi başa düşülməlidir” (N.A.Nikolina); “... Bədii mətn reallığın əksidir. Situasiya elementlərinin şifahi təyini mətnin məzmununu mətnin arxasında duran reallıqla əlaqələndirir” (V.P.Belyanin); “Mətn funksional tamamlanmış nitq bütövdür” (A.A.Leontiev). Göründüyü kimi, alimlər bu təriflərdə mətnin yalnız bir dominant xüsusiyyətini qeyd edirlər.

Lakin mətnin tərifinə kompleks yanaşma da mövcuddur, o zaman müəlliflər mətnin ən mühüm xüsusiyyətlərinin bir deyil, çoxlu kompleksini vurğulayaraq mətnin ən dolğun, həcmli, çoxşaxəli təsvirini verməyə çalışırlar. Beləliklə,

A.İ.Novikovun fikrincə, mətn “onların əlaqə və qarşılıqlı təsirində linqvistik, nitq və intellektual amillərin vahid kompleksidir”

XX əsrin sonunda mətn dilçiliyi təcrübənin tələb etdiyi sosial əhəmiyyətli bilik sahəsi kimi əsaslandırılır. XXI əsrin əvvəllərində mətn artıq gündəlik təcrübəni və mətnin təbiəti haqqında elmi bilikləri, ana dilidə danışanların gündəlik fikirlərində, fərdin integrativ keyfiyyəti, onun mədəniyyətinin inkişafının göstəricisi kimi çıxış edir. Mətn səriştəsi dedikdə ilkin və ikinci dərəcəli mətn fəaliyyətinə yönəlmiş bilik və bacarıqların bütöv kompleksi başa düşülür:

1) reallıq haqqında biliklər, mətnin formalaşmasında onu sözdə əks etdirmək və şərh fəaliyyəti əsasında anlamaq bacarığı;

2) həyat materialının seçimində və onun sözdə əks olunmasında dünyaya öz baxışını, yaradıcı fərdiliyini göstərmək bacarığı; fərdi müəllif üslubu haqqında məlumatlılıq;

3) ünsiyyət sahələri, situasiyalar, ünsiyyət şəraiti haqqında biliklər və mətnin formalaşmasında və mətnin qavranılmasında bunu nəzərə almaq bacarığı;

4) ünvançı haqqında biliklər və mətn fəaliyyəti prosesində ünvançı amilini nəzərə almaq bacarığı;

5) dil resursları haqqında biliklər, mətn fəaliyyəti prosesində onları seçmək, təşkil etmək bacarığı .

Bu elmin statusu məsələsi bu gün gündəmə gətirilmir, sözsüz ki, dilçilər tərəfindən etiraf edilir. Mətn koqnitiv və kommunikativ vahid kimi antroposentrizmin bariz əlamətidir və antroposentrik dilçiliyin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Tezis M.M.Baxtin “mətn hər hansı humanitar intizamın ilkin verilmiş (reallıq) və başlanğıc nöqtəsidir” fikri nəinki aktual mənə kəsb etdi, həm də indiki mərhələdə dilçilik predmetinin özünü yenidən düşünməyə sövq etdi. Mətn dilçiliyi dilçiliyin ən mühüm sahələrindən biridir ki, bu da nitq əsərlərində biliyin ifadə edilməsinin və mənanın formalaşmasının müxtəlif yollarını, habelə verilmiş məzmunun qavranılması və dərk edilməsi mexanizmlərini öyrənməyə imkan verir. Mətdə dil sisteminin bütün resurslarından, məzmunu ifadə etməyin bütün vasitə və üsullarından istifadə edilir və həyata keçirilir. Lakin mətnin daxili strukturunun mürəkkəbliyi, onun

məzmununun çoxölçülü xarakteri, vahidlərin və kateqoriyaların kifayət qədər müəyyən edilməmiş statusu, dilçiliyin bu sahəsinin inkişafının ilkin mərhələlərində mətn əsərlərinin öyrənilməsi üçün struktur metodların olmaması təhlil edilən mətnlərin linqvistik təsvirini müəyyən bir formada rəsmiləşdirməyə imkan vermədi. Çox vaxt mətnin linqvistik tədqiqi çərçivəsində əlaqəli elmlərin metodları götürülürdü: ədəbi təhlil, məzmun təhlili, hermenevtik şərh, onların təhlili zamanı əldə edilən nəticələrin subyektivliyi və s. Bütün bunlar mətn əsərlərinin öyrənilməsində dəqiqlik və əminlik çatışmazlığı təəssüratı yaradırdı. Yəqin ki, mətnin linqvistik statusu, mətn dilçiliyinin ayrıca bilik sahəsinə ayrılmasının mümkünlüyü haqqında müzakirələrə səbəb olan da məhz bu səbəblər olmuşdur.

Ümumilikdə dilçiliyin elmi statusu haqqında fikir bildirən R.A.Budaqov yazırdı: “Belə bir baxışda dəqiq olmaq üçün elm öz humanitar cəhətini itirməlidir. Yuxarıdakı tezis müdafiəçisi heç bir humanitar elmin heç bir halda humanitar xarakterini itirmədən çox uğurla inkişaf edə biləcəyindən şübhələnmiş” “Hər bir elm özünəməxsus dəqiqlik anlayışı ilə fəaliyyət göstərir və hər bir fərdi elm daxilində müxtəlif alimlərin bu elmin əsaslarını eyni və ya qeyri-bərabər şəkildə şərh etməsindən asılı olmayaraq belə dəqiqlik maksimum ola bilər”

Davamında A.R.Budaqov qeyd edirik ki, idrakın müəyyənliyə nail olmaq kimi fundamental prinsipinə baxmayaraq, qnoseoloji cəhətdən dünyanın inkişafı və onun ideyası, ümumiyyətlə, “qəsdən həyata keçirmə metodu” kimi başa düşülən yaxınlaşma mexanizmləri ilə vasitəçilik edir. “Həddindən artıq dəqiq” nəzəri biliklərin praktikanın ehtiyac və imkanlarına uyğunlaşdırılması üçün sadələşdirilməsi lazımdır.

Humanitar bilik sahəsi kimi mətn dilçiliyi əsasən antroposentrikdir. Məsələn, dilin fonetik səviyyəsinin vahidləri üçün xarakterik olan mücərrəd ciddi struktur modellərə qədər azaldılmazdır. Bu bilik sahəsində "genişlənmiş" linqvistik vahidlərin öyrənilməsinə ənənəvi yanaşmalar əsasən yenidən nəzərdən keçirilir: hər hansı bir mətn insan fəaliyyətinin məhsuludur (mətn, koqnitiv, emosional); insan həmişə qərəzli şəkildə reallığı əks etdirir; mətnin daxili strukturu dünyaya bu qərəzli baxışı reallaşdırmağa imkan verir. Bununla belə, obyektin təsvirləri və ya onun haqqında

təsəvvürlər uyğunluq xaricində, əks olunanla üst-üstə düşməkdən kənarında həqiqət ola bilmədiyi üçün etiraf edilir ki, həqiqəti müəyyən edərkən reallıq və təsvir, təsvir arasındakı fərqə diqqət yetirmək vacibdir. Beləliklə, mətnin dilçiliyi lap əvvəldən semantik yerdəyişmə ilə məşğul olur, eyni zamanda, ondakı dəqiqlik meyarları “müxtəlif nəzəri məktəblərdə bu elmin əsasları fərqli şəkildə şərh edildikdə” də “boşalmır”. (44,s.20)

Dilçiliyin bu sahəsinin hazırkı inkişaf mərhələsi mətn əsərlərinin təhlilinə daha dəqiq metod və yanaşmaların işlənilməsinə, onların məzmununu və mənasını kifayət qədər dəqiqliklə şərh etməyə imkan verən dil xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə doğru obyektiv hərəkət nümayiş etdirir. Belə tədqiqatların parlaq nümunəsi mətnin ən mühüm kateqoriyalarının işlənilməsinə və onların müxtəlif kommunikativ kontekstlərdə və nitq əsərlərinin növlərində həyata keçirilməsi idi.

Mətnin təkrar istehsalı və mənasının dərk edilməsinin dəqiqliyi ilə bağlı ən çətin məsələ “məzmun” və “məna” anlayışlarının diferensiallaşdırılması, semantik dominant anlayışının öyrənilməsidir. K.Hardinin təqdim etdiyi “semantik dominant” termini mətnin qavranılmasının semantik proseslərini təsvir etmək üçün istifadə olunur. XX əsrin sonlarında psixolinqvistlərin əsərlərində mətnin “semantik mərhələ”, “istinad nöqtəsi”, “yaratıcı cəlbedicisi” kimi terminlər müəyyən edilir ki, bunlar dominant leksəmlər ətrafında formalaşan sahələr, semantik sahələr kimi başa düşülür. Mətnin sinergetik konsepsiyası kontekstində mətnin semantik dominantları dinamik vahidlər kimi nəzərdən keçirilir: semantik “simmetriya və asimmetriyanın uyğunlaşdırılması zonası, mətnin təşkili və özünü təşkili, bütün elementlərin cəlbediciliyi zonası, mətnin bütövlükdə mövcud olmasına imkan verən, eyni zamanda nisbi sabitlik vəziyyətində onun kəsilməsinə və başqa bir vəziyyətə keçməsinə imkan verir”

XXI əsrdə dilçilərin elmi maraqlarının mərkəzində qalan ideyanın həyata keçirilməsində müəllifin bütün dil və nitq imkanlarını özündə cəmləşdirən bədii mətnin öyrənilməsidir. Başlanğıcdan fərqli olaraq Mətn dilçiliyinin inkişaf mərhələlərini nəzərə alaraq, bu gün bədii mətn mürəkkəb, çoxsəviyyəli nitq əsəri

kimi qəbul edilir, bununla belə, hər hansı digər mətnlərə xas olan konstruktiv xüsusiyyətlərə malikdir və onlar üçün hazırlanmış obyektiv linqvistik təhlil metodlarından istifadə etməklə təhlil edilə bilər. Bu, əsərin dilçilikdə əvvəllər öyrənilməmiş ekstralingvistik kateqoriyalarını da daxil etməklə tədqiqat predmeti kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Belə ki, məqalənin mərkəzində N.A. Fateeva, jurnalın bu sayına daxil edilmiş, müəllifin mətn fəaliyyətinin markerləri kimi qrammatik vahidlərin linqvistik təhlilindən istifadə edərək öyrənilən poetik mətnin müəllifinin linqvistik yaradıcılığına dair suallar var. Nümayiş olunur ki, müəllifin yeni formalaşmalarının məhsuldarlığı və paradigmatik xarakteri dil törəmə modelləri ilə sıx bağlıdır və onlardan istifadə hər bir yazıçıya fərdi müəllif formalarında özünü reallaşdırmağa imkan verir.

Bədii ədəbiyyatın dilinin dəqiqliyi özünəməxsus meyarlara malik olan xüsusi bir hadisədir. Burada mətnin formasının təhlili, təsvir üsullarının təkmilləşdirilməsi tamlığa və struktur müəyyənliliyə can atmalıdır, baxmayaraq ki, müəllifin mənasının birmənalı şərhini çox vaxt qeyri-mümkün olur, qeyri-funksional olur və nitqin növünə uyğun gəlmir. Bədii mətnin bu cəhəti tədqiqatçıdan dilçilikdə antroposentrik metodologiya çərçivəsində metodlar toplusunu tətbiq etməyi tələb edir və ünvançı üçün bu, ayrıca mətn fəaliyyəti növünü təşkil edir: “Kitab oxumaq, yəni onların deşifrəsini açmaq zəhmətdir ki, xüsusi öyrədilməlidir, lakin alınan məlumat fərdin şüurunun və dünyagörüşünün bir hissəsinə çevrilir”

Sosial kommunikasiyaların və mətnin genişliyi

Alimlərin diqqəti qarşılıqlı dillə həyat arasındakı əlaqə sadəcə metafora deyil, müasir təcrübənin tələb etdiyi elmi fəaliyyətin əsas prinsipidir. Mətn linqvistikasının obyektini kimi nitq əsərlərinin praktik əhəmiyyəti cəmiyyətdə mətn ünsiyyətinin təmin edilməsindədir ki, bu da “mətn yaratmaq və şərh etmək hərəkətlərinin mübadiləsidir, bu zaman insanların başa düşə bilib-bilmədiyi məlum olur, bir-biri ilə” (Dridze).

Mətnlər ünsiyyət, informasiya mübadiləsi proseslərini müşayiət edir ki, bu gün artıq K.Şennon (müəllif - mesaj - alıcı) üç elementli sxemə endirilə bilməz. Onlar insanın bioloji və sosial varlığını, onun informasiya mühitində orientasiyasını təmin edir, buna görə də mətnin məzmununu başa düşmək, onu sənəd şəklində

formatlaşdırmaq, başqa məqsədlər üçün təkrar danışmaq, qeydlər aparmaq və ya tezis təqdim etmək kimi praktiki bacarıqları təmin edir, xülasə tərtib etmək və s. formalaşan bacarıq və bacarıqlardandır.

Nitq əsərləri bu gün təkcə müasir dil nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də tətbiqi aspektdə, fənlərarası sahələrdə həyata keçirilməsi baxımından dəyər qazanır: nəşriyyat və sənədli film sahələrində; elektron rabitə və kompüter elmləri; kütləvi kommunikasiya və informasiyanın idarə edilməsi; hüquqi təcrübədə və müəllif tədqiqatlarında; psixodiagnostik və linqvoterapevtik sahələr; korpus dilçiliyi və s.

Mətnlərin fəaliyyət sferasının əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi bu elmin terminoloji bazasında tədqiqatçıların diqqətini mətnin formalaşmasının dinamik aspektinə, onun həyatda iştirakına yönəltmək məqsədi daşıyan “diskurs” anlayışının meydana çıxmasına səbəb oldu. Müasir dilçilikdə diskursiv nəzəriyyə və praktika ilə bağlı biliklər anbarı toplanmışdır: diskursun funksional tərifləri işlənmiş, onun tipik elementləri səciyyələndirilmiş, müxtəlif səbəblərdən diskursların tipologiyaları hazırlanmışdır; çoxlu diskursiv praktikaları təsvir etmişdir şəxsiyyətlərarası və institusional ünsiyyətin müxtəlif sahələri.

Mətn formalarının onların fəaliyyətlərinin diskursiv sferalarından asılılığı problemi bu gün xüsusi aktualıq kəsb edir, çünki müasir həyat yeni, əvvəllər tələb olunmamış mətn növlərinin formalaşdığı yeni informasiya və kommunikasiya məkanlarının formalaşması üçün getdikcə daha çox imkanlar verir. Otel biznesi sahəsini araşdıran O.S.Issers (jurnalın bu sayındakı məqaləsinə baxın) belə bir nəticəyə gəldi ki, onun diskursiv məkanında mətnlərin yeni formaları təkcə sınaqdan keçirilmir, bütövlükdə yeni janrların çılpaq sistemi: otel bələdçisi, ekoloji mətnlər, “qayğıkeş janrlar”; mövcud janrlar yeni məzmunla zənginləşir, yeni diskursda kommunikativ və praqmatik spesifiklik əldə edir (mehmanxana otağında yerləşdirilmiş kitabçaların mətnləri və digər informasiya materialları), diskursiv praktikaların həmişə digər sosial təcrübələrlə dialektik qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsi tezisini nümayiş etdirir.

Mətnin ünsiyyət vəziyyətindən nisbi müstəqilliyini və təkrarlanma qabiliyyətini təmin edən xüsusiyyətləri toplusu mətn əsərini “dolu ünsiyyət” kimi xarakterizə etməyə imkan verir, filmə çəkilmiş formada, dil işarələrinin köməyi ilə kommunikativ vəziyyətin bütün əsas parametrləri təqdim olunur (müəllifin obrazı, ünvançının obrazı, mesajın xarakteri, dil kodu). Beləliklə, diskursiv şəraitdən kənar mətn ünsiyyət iştirakçılarının kommunikativ strategiyalarını və taktikalarını əks etdirməyə qadirdir, onların öyrənilməsi materialın təhlilinə xüsusi linqvistik yanaşmalardan istifadəni tələb edir.

Sosial əhəmiyyətli məqsədləri olan bu yanaşmalardan biri mətnin gizli praqmatikasını üzə çıxarmağa yönəlmiş bir sıra linqvistik üsulların işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur ki, bu da müəllifin şüursuz şəkildə təsir etmək məqsədi daşıyan xüsusi dil və nitq vasitələrindən istifadə etməsindən ibarətdir. Alimlər yazılı mətnin təşkilinin janr seçimindən (elmi, elmi-populyar və təhsil), müəllifin tək və ya kütləvi ünvançıya yönəlməsindən, planlaşdırılan nitqin növündən (emotiv və ya konativ) asılılığını qeyd edirlər. Beləliklə, bu gün mətn müəllifinin birbaşa şifahi olmayan kommunikativ strategiyaları və taktikaları kifayət qədər dəqiq linqvistik məlumat alır..

Sosial kontekstdə mətnin formalaşması prosesləri müəllifin “mənalara qurmaq” üçün şüurlu fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini əhatə edir. Bu aspektdə bu gün emosional vasitəçilik kimi şifahi qarşılıqlı əlaqənin belə mürəkkəb bir fenomeni öyrənilir. Duyğuların nümayişində məlumatlılıq və nəzarət müxtəlif strateji məqsədlərlə həyata keçirilə bilər: başqalarına təsir etmək, sədaqət, xoş niyyət nümayiş etdirmək, mümkün münaqişənin qarşısını almaq, burada sosial funksiyaları yerinə yetirir: həmsöhbətin vəziyyətin qavranmasına və onun başa düşülməsinə təsir etmək. Emosional proseslərin dinamikliyi və emosiyaların mürəkkəb klaster xarakterinə görə onların diskursiv şəraitdə bilavasitə təzahürü heç də həmişə şifahi formalara adekvat şəkildə çevrilmir. Bu baxımdan elm adamları getdikcə ənənəvi materiala - mürəkkəb quruluşlu mətnlərə, emosional hadisələrin çoxölçülülüyündə qeydə alındığı bədii mətnlərə müraciət edirlər. Beləliklə, L.A.Kalimullina qorxunun emosional vasitəçilik hallarının tipik modellərinin təhlili və təsviri formalarını, o cümlədən "emosiyaların

obyektivliyi", "daxili/xarici səbəbkarlıq", "intellektual və iradi sferalar ilə əlaqə" və s. kimi xüsusi xüsusiyyətləri işləyib hazırlayır; "müvəqqəti aktuallaşma (epizodiklik) / zamansızlıq (sabitlik)", "statik / dinamik", "faza axını" və s. Emosional kommunikativ situasiyaların parametrləşdirilməsi diskursiv şərait əsasında həyata keçirilir, lakin burada emosional məlumatın təcəssümü forması diskursiv metodlar kompleksindən, eləcə də mətn təhlili metodlarından istifadə etməyə imkan verən mətn xarakteri daşıyır.

Məlumdur ki, empirik faktların şərh yalnız o zaman elmi hesab olunur.

Bəli, bu şərh obyektiv olur və hamı tərəfindən tanınmaq imkanı əldə edir. Müasir mətn dilçiliyi metadillərin, təsvir vahidlərinin, kateqoriyalarının, tədqiqat metodlarının düzgünlüyünə can atmaqla qısa müddət ərzində mühüm nəticələr əldə etmiş və bu gün haqlı olaraq elmin izahedici sahəsi hesab olunur, nailiyyətləri bütün dünyada tələb olunur. sosial elmlər təcrübəsi, kommunikasiyalar və insan fəaliyyətinin digər tətbiqi sahələri.

Mətnin formalaşması, mətnin çevrilməsi və mətnin anlaşılması proseslərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli irəliləyişin sübutu bu elmin nitq nəzəriyyəsi ilə zənginləşdirilmiş, ən mürəkkəb işarə hadisələrini - ibtidai mətnlərdən öyrənməyə obyektiv hazır olmasıdır "mütləq məcmuə" kimi mətnin məna mövcudluğunun çökmüş formasının modelləri kimi; hadisəni mətnə çevirmək üçün müxtəlif semantik və pragmatik strategiyaları araşdırmaq; reallıq haqqında məlumatı şifahi şəkildə ifadə etməyin sonsuz dəyişkən yollarını müəyyənləşdirin; kommunikativ vəziyyətlərin subyektiv modellərini obyektivləşdirmək; qaçılmaz asimmetriyanı aradan qaldırın.

Mətn müəyyən bir məlumatın maksimum dərəcədə səmərəli şəkildə qarşı tərəfə ötürülməsini əldə etmək üçün özünəməxsus sintakik çərçivə daxilində yaradılır. Bu çərçivə onun bir bütöv təşkil etməsini şərtləndirir .

Mətn daxili əlaqələr, onların onların quruluşu, semantik parametrləri ümumilikdə götürdükdə bunların hamısı mətn dilçiliyi üçün çox vacib əhəmiyyət kəsb edir. Burada əsas əsas diqqət formal əlaqə vasitələrinin mətndə işlənmə yerinə, roluna yetirilir.

Mətn dilçiliyində son dövrlərdə aparılan tədqiqatlar bizə onu göstərir ki, dilçilikdə bu sahə çox yeni olmasına rəğmən öz inkişaf xəttinin sürəti ilə başqa dilçilik sahələrindən heç də geri qalmır. Biz mətn dilçiliyini daha dərinlən öyrənməyə cəhd etsək görərik ki ayrılıqda bir cümlənin və onun daxili parametrlərinin sirlərinə yaxından bələd olarıq.

Tekst- termin olaraq mətn bəzən bu terminlə də adlandırılır. Məna cəhətdən bu termini izah etsək – möhkəm daxili struktura malik müxtəlif əşya və ya hadisələrin birliyi kimi şərh edə bilərik .

Mətnlə əlaqədar hər hansısa bir tədqiqata başlamazdan öncə bir mətn anlayışının ümumilikdə nə olduğunu bilməliyik. Belə ki mətn iki məqamda işləyə bilər. Dilçiliyin obyektini olan mətn və ya mətn dilçiliyində tədqiq edilən mətn.

Biz mətni təhlil edərkən ümumilikdə bütöv olaraq makroteksti götürmürük, onun bir- biri ilə əlaqədə olan və bitkinliyə malik olan bir parçasını - mikroteksti götürüb tədqiqat obyektini kimi istifadə edirik .

Beləliklə, mikrotekst başqa sözlə adicə tekst eyni zamanda mürəkkəb sintaktik bütöv nitq prosesinin digər başqa komponentləri kimi özü iyerarxik bir sistem təşkil edir.

Mətn dilçiliyində sonrakı inkişaf dövründə mətnin elmi cəhətdən xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və aparılan tədqiqat işləri əldə edilən nəticələr onun elmi cəhətdən öyrənilməsinin vacib olduğunu şərtləndirir.

Mətn dilçiliyi dilçiliyin kommunikativ kontekstlərdə genişləndirilmiş mətnlərin (şifahi və ya yazılı) təsviri və təhlili ilə məşğul olan bir sahəsidir.

Mətn dilçiliyi - mətn problemlərinin formalaşdırıldığı və həll edildiyi dilçiliyin xüsusi bir istiqamətidir. “Mətn linqvistikası linqvistik tədqiqatın bir istiqamətidir ki, onun obyektini ardıcıl mətnin qurulması qaydaları və onun bu qaydalara uyğun ifadə edilən semantik kateqoriyalarıdır”. Dilçilikdə bu elm dil və nitq arasındakı əlaqənin təhlili üçün yeni ontoloji əsasları formalaşdırır, bu əlaqəni dolayı yolla, mətn vasitəsilə müşahidə etməyə imkan verir. Ümumi dilçilik çərçivəsində dil və nitqin korrelyasiyasına əsaslanaraq müəyyən edilməsidir: “dil mətn şəklində görünən olur” [73, s. 150-152].

Mətnləri, nitq fiqurlarını, hermenevtikanı, semiotikanı, psixologiyanı və başqalarını tədqiq edən qədim ritorika və poetika bədii mətnin mənşəyi hesab oluna bilər.

Mətn dilçiliyinin obyektini ilkin olaraq inteqrasiya xarakteri daşıyır, çünki o, müxtəlif elmlərin - fəlsəfə, məntiq, sosiologiya, psixologiya və s. tədqiqat obyektlərinə daxil edilir.

Mətn dilçiliyinin predmetinin tərifini bir çox aspektlərdə: linqvosentrik, üslubi, mətn mərkəzli, fəlsəfi, semiotik, mədəni, ədəbi və s. çərçivəsində tədqiqat predmetinin formalaşması iki istiqamətdə:

1) mətn müəyyən situasiya ilə korrelyasiya zamanı yaradılmış müəyyən işarə forması kimi müəyyən edilirdi, yəni. ünsiyyət aktının xüsusi strukturu kimi;

2) mətn işarə şəklində mənanın yenilənməsi prosesi kimi şərh edilmişdir

Son dövrlərə qədər Azərbaycan dilçiliyində "mətn" bütöv bir sistem şəklində tədqiq edilib hərtərəfli təhlil olunmamışdı . Bu səbəblə də hal-hazırkı dilçilikdə mətn dilçiliyinə dair Azərbaycan dilçiliyində çox geniş ədəbiyyat tapmaq çətindir .Lakin müasir dövr ümumdünya dilçiliyi öz problematikası baxımdan Azərbaycan dilçiliyinə bu mövzunu təcili olacaq ardıcıl və sistemli şəkildə araşdırıb öyrənməyi vacib edir.

Bəs niyə müasir dilçilikdə mürəkkəb sintaktik bütövlərin bir sistem şəklində öyrənilməsi zərurət halını alır? Bu suala aydın cavab vermək üçün gündəlik istifadəmizdə olan nitqimizə nəzər salmalıyıq. Ümumilikdə isə nitq praktikası özü mürəkkəb sintaktik bütövlər barədə olan əsaslı nəzəriyyələrin üzərində qurulur . Yəni ki, nitqi doğru, sistemli, düzgün, aydın qurmaq və fikri daha yaxşı ifadə etmək istəyiriksə bu texnikanın – mətnin araşdırılıb öyrənilməsi hal-hazırda vacib bir şərtidir. Mürəkkəb sintaktik bütövlər dilin elə bir komponentidir ki, sadə cümlədə olan nisbi bitkinlik - hal hazırkı mətndə özünü tamamlayaraq məna cəhətdən konkret olaraq bitkinlik yaradır. Belə ki ,mətn nisbi bitkinliyi olan cümlədən fərqli olaraq mütləq olan məna bitkinliyinə malik olur . Bütün bunlara görə də bu mövzu barədə ətraflı araşdırma aparılmalıdır . Bu dövrə qədər aksimatik formada nəzərdə tutulan nitq vahidi olan cümlənin semantik məlumat planındakı semantik naqisliyin ən əsas

əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Bu suala bu cür cavab verə bilərik -dilçilik tarixində bəzi dilçilər buna misal olaraq məşhur rus dilçilərindən T.P.Lomtevin öz tədqiqatlarında qeyd etdiyi kimi hər hansısa elm eyni vaxtda öz özlüyündə məlum olan bəzi gerçəklikləri də təzədən sübut etmək, onların ən əsas mahiyyətinin ortaya çıxarılmasına görə hazır olmalıdır. Gördüyümüz kimi, bu cür hal cümlənin ümumilikdə qeyri-kommunikativ mahiyyətdə olmasının fikrinə gətirib çıxarır. Demək ki, mətnin müstəqil bir sintaktik kateqoriya kimi dil vahidi olaraq öyrənilməsinə əsas gətirmək üçün cümlənin bir nitq vahidi kimi qeyri-müstəqil və nisbi bitkinlik kəsb etməsini sübut etmək lazımdır [5.18-25].

Mətn dilçiliyində son dövrlərdə aparılan tədqiqatlar bizə bunu göstərir ki , bu sahə çox gənc bir sahə olmasına rəğmən öz inkişaf xətti ilə başqa dilçilik sahələrində olan bir çox qaranlıq məqamların da açılmasına öz işığını sala bilər.

Mətn dilçiliyində tədqiqatlar iki istiqamətdə özünü göstərir.

1) Mətnin düzgün qurulmasının ümumi qaydalarını üzə çıxarmaq məqsədi daşıyır. Bu cür təhlil aparılarkən tekstə mətn dilçiliyinin obyektini kimi götürülür (Qeyd: «Tekstema» - «fonema», «morfema», «leksema», fra- zema» ilə analogiyada yaranan termin olub, işarə etdiyi vahidin nitq səviyyəsinə deyil, dil səviyyəsinə aid olduğunu göstərir. Tekstema dil strukturundakı «təmiz» qurulma qanunauyğunluqlarını təhlil üçün təqdim edilən virtual vahiddir.)

2) İstiqamət birincidə müəyyən edilmiş tekstənin aktual reallaşması ilə bağlı olur bu o deməkdir ki , konkret olaraq qarşıya müəyyən bir mətn kəsiyi qoyulur və həmin mətn kəsiyinin elmi, publisistik və ya bədii profilli olmasını müəyyən edir. Tekstlərə münasibətdə tekstin dilə ya da nitqə aidliyi haqqında aparılan bu cür differensiasiya elmi mövqedən tam olaraq özünü doğrulda bilər. Belə ki əgər tədqiqat obyektini olan mətnin dil səviyyəsinə aid olmasını aydınlaşdırmaq qeyri-mümkündürsə, onda mətnlə əlaqədar hər hansısa söhbət özünün üslubi çərçivəsindən çölə çıxmayacaq.

Tekst mətn dilçiliyinin obyektini kimi qeyd etdiyimiz istiqamətlərdə öyrənilərkən qarşımıza müəyyən bir qism çətinliklər də çıxa bilər. Yuxarıda qeyd etdik ki, tədqiqat

obyekti olan teksti bütöv bir quruluş və bu quruluşları ortaya çıxaran müəyyən qanunauyğunluqların toplusu kimi öyrənmək olar.

Beləliklə tekstin özünün də tədqiq olunması yolları vardır. Bu əsas olaraq iki üsulla həyata keçirilir.

1-ci üsul propozisional üsul .(qeyd – cümləvari , cümləyə uyğun üsul cümlədən çıxış etmək üsulu) Bu üsul teksti müəyyən edəcək əsas yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas parametrləri, cümlənin artıq bizə məlum olan bir sıra qanunauyğunluqlarını tekstə köçürülməsi nəticəsində yaranır. Bu köçürülmə özünün müsbət yöndə nəticəsini göstərməlidir. Müsbət nəticə dedikdə burada əsasən tekstin öz linqvistik statusunun özündə əsaslı şəkildə qurulmasıdır . Cümlə ilə mətn arasında olan bağlılıq mətnin öyrənilməsi prosesinə “aşağıdan” ,”cümlədən” gəlmək, prinsip olaraq nəticədə mətn problematikasını bir növ genişləndirərək dilçilik problematikası edən xüsusiyyətlərdəndir.

2-ci üsul – kommunikativ üsul – bu üsul teksti öyrənərkən onun immanent xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsini digər homogen quruluş olmadan aparır. (Qeyd: immanent xüsusiyyət- bilavasitə obyektə səciyyələndirən və bilavasitə ona aid olan xüsusiyyət. Homogen struktur – eynicinsli struktur)

Bu üsul tədqiq edilən tekstin bütöv obyekt kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərinin daha dəqiq formada differensiasiyasını səciyyələndirir. Bu üsul teksti vahid bir bütöv kimi, qələmə almağa cəhd edir.

Mətn dilçiliyi mətni öyrənən filoloji sahələrin bir hissəsidir. Mətn dilçiliyinin obyektə ardıcıl mətnin qurulması qaydaları və bu qaydalara uyğun ifadə edilən semantik kateqoriyalar olan linqvistik tədqiqatdır .

İnkişafının ilk mərhələsində, XX əsrin 60-cı illərində mətn dilçiliyi əsasən mətnin ahəngdarlığını və başa düşülməsini qoruyub saxlamağın yollarını, insana və obyektə münasibətin ötürülməsi üsullarını (anforik strukturlar, pronominalaşdırma, leksik təkrarlar, aspekt-zaman zəncirləri və s.), mövzunun yayılmasını öyrənmişdir. Bu tədqiqatların uğurlu inkişafına anforik-kataforik strukturlar, söz sırası, dildən nitqə keçiddə aktuallaşmanın seçilməsi qaydaları ilə bağlı əvvəlki əsərlər də kömək

etdi (A.M.Peşkovski, L.V. Şerba, V.V.Vinoqradov, A.Vayl, V.Mathesius, S.Bally, Z.Harris və başqaları).

Bununla belə, mətnin yalnız formal uyğunluğu vasitələrinin axtarışı mövzuların müəyyən qədər təkrarlanmasına, nəzəri ümumiləşdirmələrin olmamasına və formal deyil, məzmunlu kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsinin mümkünsüzlüyünə səbəb oldu; konkret nailiyyətlər sahəsində, hər şey mətn üçün proqramlarda ifadə olunan müddəalara uyğun gəlmirdi. Dilçilikdə müxtəlif terminlərlə ifadə edilə bilər - mətn qrammatikası, mətn strukturu, mətn və s.Bəzi nəşrlərə daxil olan qeyri-linqvistik tədqiqatlara tətbiq olunmağa başladı.Bu intizam, kateqoriyaları, eləcə də mətnlər üçün “mətnin qrammatikası”nın universallığına inamı ehtiva edir. Ortaya çıxan müsbət nəticələrin bəziləri xətti nəzəriyyənin təbəqələşməsi, onun çərçivəsində mətnin ahəngdarlığının ümumi qanunları və mətnin bütövlüyünə ümumi oriyentasiya ilə birləşən iki istiqamətin ayrılması adlanır.

Mətn dilciliyinin əsas istiqamətlərindən birincisi düzgün ünsiyyətin təmin edilməsi və bununla da ümumilikdə mətnin düzgün qurulması ilə bağlı mənalı komponentləri ortaya qoyur. Mətnin daha ümumi qolu deyimin kommunikativ yönümlü komponentlərinin – artikllərin, əvəzlilərin, modal kommunikativ hissəciklərin, sifətlərin, fel növlərinin, vurğuların və s.-nin işlənməsində semantik fərqləri müəyyən edir.Bunda aşkar edilən semantik fərqlər bununla bağlıdır. Həm mətnin məzmununun məntiqi yerləşdirilməsi qaydalarına, həm də birlik olmadan müəllif üçün ümumi olan və “dünyanın şəklini” dərk edən müəyyən ümumi bilik fondunu müəyyən edən praqmatik xarakterli qaydalara. Bunlar düzgün qurulmazsa mətn əlaqəsiz və anlaşıqz olaraq boş mətn olacaq. Bu halda mətn geniş kontekstli-konsitusal kommunikativ mühit kimi başa düşülür – müəllif qavrayana təsir etmək istəyirsə, mövcud, nəzərdə tutulan fikri çatdırmaq üçün yaratdığı mətni düzgün qurmalıdır . Mətn dilçiliyinin bəzi istiqamətləri praqmatika, psixolinqvistika, ritorika, stilistika və müqəddimələr nəzəriyyəsi ilə birləşir.

Mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektində başqa bir istiqaməti hər hansı qapalı mətndən birində olan dərin mənalara müəyyənləşdirilməsi ilə məşğuldur. Bu zaman tədqiqatçı dil vahidlərindən istifadə prinsipinin müəyyən edilməsi (hər hansı

kateqoriyalardan və ya ayrı-ayrı ifadə üsullarından istifadə olunmaması da daxil olmaqla) mətnin bəzən ədəbi-üslubi təhlildən gizlədilən semantik ziddiyyətlərini və əsas mövzularını müəyyən etməyə və tədqiqat obyektinə çevirməyə kömək edir.

Bu iki istiqamətin bir-birindən aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi və inkişafı ədəbi dildə yazılı və ya şifahi mətnin üstünlüyü və bir təcrid olunmuş ifadənin mətn sayıla bilməyəcəyi ilə bağlı mübahisəni həll edə bilər.

II FƏSİL

MƏTNDƏ KOHEZIYA

2.1. Mətnə koheziya yaradan vasitələr

Dilçilikdə mətn linqvistikasının əsas terminlərindən biri olan “kohesion” termini cümlələr arasında olan semantik əlaqələrindən bəhs edir. Aparıcı mətn kateqoriyasının əsas növlərini adlandıran və baş terminlə ekvivalent, iyerarxik, assosiativ və digər münasibətlər növləri ilə əlaqələndirilən terminləri özündə birləşdirən koheziya terminoloji sahəsinin modelləşdirilməsi tezaurus yanaşmasından istifadə etməklə həyata keçirilir.

Koheziya və koherentlik oxunaqlılıq və fikir ünsiyyətinə kömək etmək üçün vacibdir. Koherentlik ideyaların vəhdəti, birləşmə isə struktur elementlərin birliyidir. Bunun bir yolu birləşdirici qurğulardan istifadə etməkdir: məntiqi körpülər (təkrar), şifahi körpülər (sinonimlər), əlaqələndirici sözlər və aydın arxa istinad. Mətnə bu tip cihazlar yoxdursa, mətni oxumaq nəinki çətinləşir, həm də onun məzmununu başa düşmək çətinləşir, çünki oxucu paraqrafın və ya mətnin müxtəlif hissələrinin necə əlaqəli olduğunu təxmin etməlidir ki, bu da təkrar mətni əhatə edir. Məntiqi körpülərlə mövzu ilə bağlı eyni fikir cümlədən cümləyə ötürülür (təkrar edilir) və ardıcıl cümlələr paralel formada qurula bilər. Şifahi körpülərlə açar sözlər və ya sinonim sözlər təkrarlana bilər, əvəzlilər isimləri əvəz edə bilər və keçid sözlərindən (aşağıda göstəriləyi kimi) istifadə edilə bilər. Aşağıdakı abzasda paraqrafın ahəngdarlığını artırmağa xidmət edən söz və ifadələr vurğulanır və altı çizilir. Bu nümunə paraqrafda göstəriləyi kimi, paraqrafda uyğunluq və birlik birdən çox cihazı birləşdirməklə müəyyən edilir.

Mətnə semantika onu mənalı edən ahəngdarlıqdır. Ardıcıl mətnə fikirlər məna yaratmaq üçün məntiqi şəkildə əlaqələndirilir. Diskursdakı fikirləri məntiqli və ardıcıl edən məhz budur. Qeyd etmək lazımdır ki, ahəngdarlıq birləşmə ilə sıx bağlıdır.

Mətni ahəngdar edən dil xüsusiyyətləri koheziya anlayışı altında təsnif edilir. Mətn daxilində qurulan əlaqə iki növdə şərh edilir: zəncirvari əlaqə və paralel əlaqə.

Statik mürəkkəb bütövlər əsasən paralel əlaqə ilə bir birinə bağlı şəkildə yaranır, dinamik mürəkkəb bütövlər də əsasən zəncirvari əlaqə növü özünü göstərir. Qarışıq mürəkkəb bütövlər isə hər iki əlaqə növünün işlənməsinə şahid oluruq.

Mürəkkəb sintaktik bütövlər bir-biri ilə formal və semantik əlaqə ilə birləşərək birlikdə möhkəm bir sistemə malikdirlər. Mətdaxili əlaqələr, onların onların quruluşu, semantik parametrləri ümumilikdə götürdükdə bunların hamısı mətn dilçiliyi üçün çox vacib əhəmiyyət kəsb edir. Burada əsas əsas diqqət formal əlaqə vasitələrinin mətdə işlənmə yerinə , roluna yetirilir .

Mətdaxili əlaqə vasitələrinin araşdırılması və öyrənilməsində müəyyən pərakəndəlik mövcuddur. Bütün bunları nəzərə alaraq öz tədqiqatımızda formal əlaqə vasitələri haqqında onların mətnyaratma xüsusiyyətlərini bir sistem halında təhlilə cəlb etməklə yanaşı həmin əlaqə vasitələrinin başqa başqa dil materialları üzərində işlənmə məqamlarını, nisbətini, mənaya təsirini və s bu kimi xüsusiyyətləri aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

A.Y.Məmmədov formal əlaqə vasitələrini aşağıdakı kimi təsnif etmişdir .

- 1) fonetik təkrar (bura alliterasiya,assonans kimi bədii uslubu usullar daxildir);
- 2) morfoloji təkrar (cins , zaman, hal kateqoriyası əlamətlərinin təkrarı);
- 3) leksik təkrar sözlərin tam , natamam, yəni müxtəlif qrammatik formalarda olan təkrarı və sıfır təkrarı);
- 4) sintaktik təkrar (söz sırasının tam və natamam təkrarı , xiazm və s.
- 5) leksik qrammatik vasitələr (bağlayıcılar, önsözlər, determinantlar və s.);
- 6) deyktik elementlər : (müxtəlif tipli əvəzlilər artikllar və s .) [8, s.60].

Yuxarıda verilmiş formal əlaqə vasitələrini mətnin yaradılmasında rolunu müəyyən etmək üçün bütöv bir makromətnə müraciət etmək mümkün deyil , buna görə də biz tədqiqat işimizdə bu cür makromətnləri müəyyən daxili hissələrə əlaqəli mikromətnlərə ayıraraq təhlilə cəlb edəcəyik .

Mətn daxili əlaqənin qurulması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən vasitələrdən bir neçəsi haqqında məlumat verək .

Struktur planda mətnyaratıcı faktorlardanbiri kimi ilk növbədə məhz təkrarlar haqqında danışa bilərik.Mətdə təkrar funksiyasında hətta bütöv cümlə də özünü

göstərə bilər. Belə olarkən, yəni, bütöv cümlə təkrar kimi özünü göstərəkən mətn daxilində təbii şəkildə o cümlə öz müstəqilliyini kifayət qədər itirmiş olur və təbii şəkildə o cümlənin struktur dəyəri azalır. Belə olduqda biz onu öz-özlüyündə deyil, daha böyük mürəkkəb birliyin komponenti və ya məna hissəsi kimi götürürük. Bu zaman onun mənasını mürəkkəb bütövün kontekstində dərk etməyə çalışmaq lazımdır.. Bəzən konsituasiyadan asılı olaraq elə məqamlar olur ki mətndə təkrar kimi cümlənin bütövlükdə verilməsi məqsəduyğun hesab edilir. “Mən düşmənəm, mən düşmənəm sizin qan içində üzən xətt-tacınıza! Mən düşmənəm sizin insan əti yeyən ikibaşlı qartalınıza! Mən düşmənəm sizin süngü və pulemyot üstündə duran hökmranlığınıza! Mən düşmənəm sizin ikiüzlü qanlı məhkəmələrinizə! (C.Cabbarlı). Bu misaldakı «Mən düşmənəm» struktur-semantik təkrar kompleksi öz-özlüyündə anaforik təkrar olub formal nöqtəyi nəzərdən cümləyə uyğun gəlir”

Nəzərdən keçirilən məsələ ilə əlaqədar bizi deyktik elementlər maraqlandıracaq ki, onların vasitəsilə bütöv mətn arasında, mətnin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq mümkün olsun. Qeyd etmək lazımdır ki, deyktik element vasitəsilə mətnin komponentlərinin struktur birləşməsinin baş verməsi eyni zamanda müəyyən hissələrinin sıxılmasını təmin edir. Məsələn “Mən İslam dayıya çay alırdım, su gətirirdim və buna görə də İslam dayı mənim adıma daha bərkdən deyirdi, daha mehriban çağırırdı. (Ə.Əylisli)”.

Bu misalda ikinci komponentin əvvəlində özünü göstərən «buna» deyktik elementin köməyi ilə bütün mətn sanki iki hissəyə bölünür. Bu hissələri deyktik elementdən əvvəlki və deyktik elementdən sonrakı hissələr kimi səciyyələndirmək olar. Bütün mətn «səbəb nəticə» məntiqi qanununa əsaslanaraq qurulur.

Determinantlar:

Azərbaycan eyni zamanda türk dilçiliyində determinantlar geniş şəkildə tədqiq edilməmişdir. Sadəcə bəzən bu mövzunun adı çəkilmişdir. Bəs determinantlar nədir? Bu haqda danışaq.

Zərflər xüsusi olaraq da yer zərfləri tamamlıqla müqayisədə fellə arasında olan əlaqə zəif olur . Zərflər işləndiyi cümlədə əlaqə qurarkən cümlənin xüsusi olaraq

ayrı -ayrı üzvləri ilə yox cümlənin ümumilikdə məzmunu ilə bağlı olurlar. Buna görə də zərflik bəzi cümlələrdə xəbərin yanında deyil, ismin yanında işlənir .

Adətən cümlədə determinant kimi zərfliyin yer və zaman mənə növləri nəzərdə tutulur. Akademik Vinqradov özünün tədqiqatlarında hələ o zamanlar qeyd etmişdi ki, səbəb, zaman, məkan, məqsəd, şərt və s zərflilər cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən olmaqla işləndiyi cümlədə hər hansısa konkret üzvə aid olmur bütövlükdə cümlənin məzmununa aid olub ona təsir edir.

Bu xüsusiyyət təkcə Rus dilində deyil, Azərbaycan və türk dillərində də özünü göstərir. Bu dediyimiz fikri nümunə üzərində təcrübə aparmaqla əsaslandırmağa çalışsaq.

Məsələn: Külək nəticəsində ağac aşarkən evin divarlarına zərər verib.

Burda determinant üzv olaraq çıxış edən “ağac aşarkən” birləşməsi təkcə xəbərə və ya digər başqa üzvlərə aid şəkildə yox ümumi cümlənin məzmununa aid olaraq işlənib [5, s. 152-153].

Bəzən yer zərfliyi də determinant kimi çıxış edə bilər . Bu fikri əsaslandırmaq üçün də nümunəyə nəzər yetirək.

Məsələn:

Yuxarıdan gurultulu və bir o qədər də qorxunc bir səs eşidildi.

Burada da determinant üzv olaraq qələmə alınan yer zərfliyi-yuxarıdan, ümumilikdə cümlənin bütöv məzmununa aiddir. Lakin bu əlaqə zərfliyin mənə növündən asılı olaraq bəyazki nümunədə zaman istiqamətli idisə indi isə artıq məkan istiqamətdə olaraq özünü göstərir.

Müxtəlif dillərdə zərfliyin müxtəlif mənə növləri özünü determinant üzv kimi göstərə bilər. Məsələn rus dilində olan tərz-i-hərəkət zərfliləri həmin dilin qayda qanunlarına əsasən determinant kimi çıxış edə bilər lakin Azərbaycan eyni zamanda türk dillərində bu mənə növlərinin determinant kimi işlənməsinə rast gəlməmişik.

Bu halı Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına əsasən bu cür izah edə bilərik ki, Azərbaycan dilində bəzi üslubi məqamlar istisna olmaqla tərz-i-hərəkət zərfliləri cümlənin əvvəlində işlənmə bilmir, bildiyimiz kimi zərflik cümlənin əvvəlində işləməklə öz determinantlıq funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Determinantlar cümlədən böyük dil vahidi olan mətnlərin komponentləri arasında da əlaqə yaratmaq üçün geniş şəkildə özünü göstərir. Bu fikrimizi də makromətn üzərində izah edib əsaslandıraraq .

Məsələn: Gün batanda artıq bütün kənd sükuta qərq oldu ki, birdən-birə güclü bir partlayış səsi eşidildi.

Bu nümunədə işlənən “gün batanda” zaman zərfliyi həm birinci cümlədə olan fikrə həm də ikinci cümlədəki fikrə aid olan determinant üzv kimi çıxış edərək ümumilikdə mətnin qururlmasında iştirak edir .

Başqa bir misala diqqət yetirək :

“Anar axşam evə qayıdanda, küçədə yeridikcə hər evdən səslər gəldiyin insanların danışib güldüyünü eşitdi sonra öz evinə gəlib burada isə qaranlıq və tənhalığın olduğunu görüb təklidən sıxıldığını hiss etdi “.

Bu mikromətn daxilində də əlaqə yaradan vasitə kimi determinant üzv işlənilib. Birinci cümlədə hadisələrin yaşanma zamanını ifadə edən “axşam evə qayıdanda” zaman zərfliyi mətndə koheziya yaradan determinant üzv olaraq çıxış edir . Bu cür misalların sayını artırmaq olar lakin , mahiyyət etibarını ilə determinant üzvlərin mətnyaratma xüsusiyyətləri ilə tanış olduq

Xiazm:

Sintaktik paralelizmdə xüsusi yeri olan onun növlərindən əksinə paralelizm kimi səciyyələndirilən bir əlaqə vasitəsi kimi xiazm haqqında da danışaq . Xiazm mətni təşkil edən cümlələrin arasında əlaqə quraraq onların birləşməsi üçün istifadə edilən üslubi vasitələrdən biridir. Xiazm ümumiyyətlə mətndə nəyə xidmət edir, necə əlaqə yaradır bunu aydınlaşdırmağa çalışaq. I.R.Qalperin xiazma aid qeydləri var. O xiazmı sadə bir üslubi dil vahidi adlandırır. "Bir abzas daxilində işlənən cümlələrin biri digərini izləyən zaman ya öncəki cümlənin ya da sonrakı cümlənin qrammatik cəhətdən sıralanması üslubi inversiyaya uğrayır. Bu hal bəzən mikromətnlərin daxilində də özünü göstərir. Əsasən səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulması zamanı xiazm özünü göstərir. Belə ki, normal mətndə səbəb nəticədən əvvəl gəldiyi halda burada nəticə səbəbdən əvvəl gəlsə nəticə etibarilə üslubi bir halın olduğu açıq-aydın şəkildə görülmə bilər. Xiazm çox geniş bir anlama malik olmaqla sintaktik

kəsiləri bir-biri ilə əlaqəyə girməsi üçün vasitə kimi çıxış edir və xiazm demək olar ki, cümlənin sintaktik cəhətdən özülünü təşkil edir [5, s. 155].

Bununla yanaşı olaraq Qalperin öz qeydlərində xiazmı təkcə sintaktik aspektdən yanaşmır onun xiazm haqqında qeydlərinə diqqət yetirdikdə görürük ki, səbəb-nəticə əlaqəsinin qurulması və müəyyən edilməsini məntiqi aspektlə bağlayır .

Üslubi sintaktik vasitə olan xiazmın belə geniş anlayışı mətndaxili əlaqələ yaratmaq xüsusiyyətinə görə hətta makromətn səviyyəsində də öyrənilə , tədqiq edilə bilər. Biz burada mikromətnin daxili quruluşunu müəyyən edərkən xiazmı da məhz bu mətnin daxili əlaqəsinin qurulmasında, onu iki qonşu cümlənin strukturunun sərhədi ilə birlikdə götürürük. Bunu da qeyd edə bilərik ki, əlaqə vasitəsi olan xiazmın əsas prinsipi olan inversiya məhz bu cür qonşu cümlələrin timsalında daha çox təminatla özünü göstərir.

İ.R.Qalperin xiazmı inversiyanın eyni zamanda paralelizmin birləşməsi kimi qələmə alır. Xiazmın əsas tələbi odur ki, onun ikinci komponenti struktur planda birinci komponentə münasibətdə inversiyaya uğrasın. Bundan başqa mətnin komponentləri həm də planında bir-birinə qarşı xiazmatik münasibətdə ola bilsin. Başqa sözlə desək, bəzi mətnlərdə komponentlərin struktur quruluşu identik də olsa belə, planında bu komponentlərin vahidləri bir- birinə bağlayır. Xiazm mətnin birləşdirilməsi də istifadə edilə bilər. Bədii üslubda olan mətn daxilində xiazmın işlənməsinə nümunə:

Bu mənim əziz və qədim dostum Molla Nəsrəddin əmidir ki, bunun o məzəli jurnalını neçə dəfə gülə-gülə oxumusunuz və dəfələrlə oxuya-oxuya gülmüsünüz (C.Məmmədquluzadə).

Bu nümunədə mətnin bir hissəsi (bunun o məzəli jurnalını neçə dəfə gülə-gülə oxumusunuz və dəfələrlə oxuya-oxuya gülmüsünüz) məhz məna planının da xiazm təsirli paralelizm üsulu ilə qurulub. Xiazmın birinci hissəsi (gülə-gülə oxumusunuz) və ikinci hissə (oxuya-oxuya gülmüsünüz) məna yer dəyişməsinə yol verilib.

Ellipsis:

Struktur mətni yaradan digər bir komponent ellipsdir. Ellipsis hər hansısa bir komponentdə bu və ya digər dil vahidinin formal olaraq olmamasından b-ixtisarından

yanarır. Ellipsis ideya olaraq dildə sintaktik vahidin heç də çox dəyərli olmaması ilə əsaslanır. Mövcud olmayan elliptik komponentdir, başqa sözlə, sıfır terminli komponent digər komponentlərlə daha sıx bağlıdır.

İ.F.Vardul ellipsisin mahiyyətini belə müəyyənləşdirir: “Dil vahidini ellipsi sa uğratmaq, bu onu sadəcə olaraq işlətmək deyil, onu işlətmə ilə onun hərəkətlərini suppresiya etmək lazımdır” QEYD: Suppresiya məlumatı ötürənin hər hansı dil elementini ifadə etməyə qadir olduğu, amma bildirmədiyi haldır əvvəl, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ellipsis prosesi zamanı söhbət mətninin komponentindəki hər bir vahidinin yalnız dəyərinə malik yoxluğundan gedə bilər. Mətnin quruluşunda o birilərinə tam və tam şəkildə ifadə edilmiş komponenti kimi mətnin başlanğıcı özünü göstərir. Məhz belə bir bütöv komponent və ya komponentlər yaradılması prosesin təşkili və ya digər komponentlərdə ellipsisin ortaya çıxması üçün şərait yaradır. Müqayisə edin: İkimiz də cəld şalvarları dizimizə keçirdik.

Köynək-pencəyi geydik. Ayaqqabını ayağımıza taxdıq, yavaşca lap yavaşca qapını açıb eyvandan aşağı endik (M.İbrahimov).

Qeyd etmək lazımdır ki, mətn üzərindəki ellipsis burada özünü göstər və materialın bütün komponentlərinə eyni hüquqi yardım olan ümumi üzvlərlə genetik qohumluq münasibətindədir. Gətirilən misalda birincidən başqa bütün digər komponentlərdə elə ümumi üzv kimi özünü ikimiz də leksik-sintaktik vahidi ellipsisə uğrayır. Dəyərə malik vahidin yoxluğu kimi səciyyələndirdiyimiz ellipsis dil təsəvvüründə yox olmaq doğru gedir və daha dərinə gizlənmiş tam bütöv variantla əvəz edilir. Buradan belə çıxır ki, formal baxımdan ellipsis prosesi tam təkrar kimi səciyyələnən xüsusi tekstyaradıcı faktordan mümkün olan maksimum uzaqlaşmadır. Əgər tam təkrardan deyktik elementdən də ellipsisə qədər bütün təkrar sistem sxemini qurmuş olsaq, belə güman etmək olar ki, bu zəncir bütövlükdə mətnyaradıcı faktorun zəifləməsinin sürəti kimi özünü göstərir. Amma bununla belə, bütün mətnyaradıcı vasitələrin daxili, dərinə əlaqəsi bu zəncirin qütblərinə birindən keçmə kimi imkanlara başqa bir şey verir. Müəyyən rakursdan baxanda ellipsis (eynilə deyktik element kimi) mürəkkəb təkrar sistemi nin bir hakimiyyətdən başqa heç bir şey deyildir.

Mətndə əlaqə vasitəsi rolunu oynayan inversiya söz sırasının elə bir dəyişməsinə həyata keçirir ki, burada müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində deyil, mətn komponentlərinin arasında işlənir. Bu mətnə inversiya özünü məhz başlanğıc mərhələdə göstərir. «Onun adı» söz birləşməsi mürəkkəb mübtəda kimi çıxış edərək sanki, öz sərhədlərinin içərisinə «Leyladır» xəbə rini buraxır, onu ehtiva edir. Eyni zamanda söz birləşməsinin ilkin elementi həmən komponentin son mövqeyinə yerləşdirilir. Normal Söz sırası «Onun adı Leyladır» pozulur, əvəzinə in versiyalı söz sırası «Adı Leyladır onun» ortaya çıxır [4, s. 290-293].

Mətn komponentlərinin qarşılıqlı mənə əlaqələri Mətn komponentləri arasındakı mənə əlaqələri, yuxarıda deyildiyi kimi, struktur əlaqələrlə çox sıx qaynayıb qarışmışdır. Bunları bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Mətnin bütövlükdə giperteması məhz mənə aspektinin ayrı-ayrı qolla rının qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlanmasının, tərkib komponentlərinin hər birinin mövzusunun digəri ilə sıx birləşməsinin nəticəsində yaranır. Mətnin tərkib komponentləri aşağıdakı mənə münasibətlərinə daxil ola bilirlər: sadalama münasibəti, qarşılaşdırma münasibəti, ardıcillıq münasibəti, eynizamanlılıq münasibəti [4, s. 307-308].

Birinci qrupa eyni zamanlılıq və ardıcillıq əlaqəsini daxil etmək olar, başqa qrupa müqayisə, qarşılaşdırma və sadalama əlaqələrini daxil etmək olar. Bu bölgü ona görə özünü doğruldur ki, birinci qrupda bütün münasibət tipləri zaman anlayışının ətrafında birləşir, başqa sözlə, onlarda mətn komponentlərinə xas olan bütöv mənə strukturlarının məhz zaman nöqtəyi-nəzərindən fərqlənməsi özünü göstərir. Öz növbəsində, müqayisə, qarşılaşdırma, sadalama kimi mənə əlaqələrinin tipləri digər qrupa daxil olan mənə əlaqələrinin tipləri olaraq birinci, əsas əlamət kimi komponentlərin qarşılıqlı münasibətini keyfiyyət baxımından səciyyələndirir. “Bombanın biri mən olan top xəndəyinin qırağına dəyib partlamışdı. Ağır yaralanmışdım. Ağrıdan göz açə bilmirdim. Məni bir neçə yaralı ilə birlikdə maşına qoyub diviziyamızın tibb səhiyyə hissəsinə gətirdilər. Cərrah ağrıların şiddətindən ilan vur-muş kimi qıvrıldığımı görüb tapşırılmışdı ki, məni tez cərrah stolunun üstünə uzatsın-lar. Narkoz verdilər, dərin yuxu ya getdim (H.Abbaszadə)”. Bu misalda hər bir komponent situasiyanın müəyyən bir kvantını (hissəciyini) təsvir edir. Məhz bu

hissələrin sıralanması bütöv situasiyanı bizim gözüümüz önündə canlandırır. Mətn komponentləri arasındakı ardıcılıq münasibəti bu misalda formal vasitələrin köməyi olma-dan yararır. Hər sonrakı cümlədəki informasiya əvvəlki cümlənin informasiyasının daha tam və daha dəqiq qəbul edilməsinə xidmət edir. Məhz belə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində cümlələrin bir-biri ilə bağlılığı əldə edilir. Mətn komponentlərinin ardıcılıq əlaqəsi zamanı onları bir ləşdirən vasitə olaraq, xüsusi leksik vahid kimi “sonra” vahidi də işlədilə bilər. Bu da öz növbəsində mətnin daha möhkəm koqeziyasına xidmət edir. Məsələn: “Şüşəbənddən pıçıltı səsləri gəldi, sonra bir hənirti eşidil məyə başladı, sonra şüşəbəndin pilləkana açılan qapısının cəftəsi bağlandı. (Elçin)”. «Sonra» vahidi bu misalda bağlayıcı kimi çıxış edir və mətnin komponentlərinin daha dəqiq və ciddi ardıcılığının müəyyənələşməsinə kömək edir. Mətn komponentləri arasındakı mənə münasibətlərinin daha bir tipi eynizamanlılıq münasibətidir. Müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr bu halda eyni zamanda baş vermiş olur. Eynizamanlılıq münasibəti sanki informasiya qəbulu zamanı ayrı-ayrı komponentlərin özü ilə gətirməli olduğu xətti səciyyəni inkar edir. Adətən belə informativ quruluşlar resipi yent tərəfindən bir bütöv şəkildə, bir tam şəkildə qəbul edilir. Məsələn: “İnstitutun direktoru akademik Əbdül Eynullayev idi. Onun tibb ictimaiyyəti arasında böyük hörməti vardı. Respublikada mikrobiologiya elminin banisi sayılırdı. Xeyirxah insan, gör kəmli alim olan Eynullayevi hamı sevirdi. (H.Abbaszadə).”

Mətn komponentləri arasındakı sadalama münasibəti mətnin elə quruluşunu nəzərdə tutur ki, bu quruluşda komponentlərin düzülüşü, ardıcılığı heç bir rol oynamır. Buradakı ardıcılıq öz-özlüyündə qeyri-informativdir. Bu aspektdən götürüldükdə bu münasibət ardıcılıq münasibətinə qarşı qoyula bilər. Məsələn: Yata-yata yanımız ağrıdı. Dura-dura belimiz qurudu. (Kitabi-Dədə Qorqud). Bu mətnin komponentləri öz aralarında sadalama münasibətinə girirlər. Bu zaman mətndəki heç bir komponent başqa sından daha vacib olmur, başqa sözlə desək, belə mətnlərdə komponentlər səviyyəsində aktuallaşmağa rast gəlmirik. Bu müəyyən dərəcədə ona gətirib çıxarır ki, sadalama münasibətli komponentləri öz tərkibinə alan mətnlərdə, əslində, komponentlərin sinonimiyası özünü göstərir. Sinonim

komponentlər dən isə hansının əvvəl, hansının sonra gəlməsi, prinsip etibarilə, mətnin bütövlüyünə heç bir dəyişiklik gətirmir. Komponentlərin yerləri mətn daxilində asanlıqla dəyişə bilər .

Fəhlələr Məşədibay kimi kraxmallı yaxalıq taxan, mühən dis forması geyinən, təmizliyə xüsusi diqqət yetirən adamlara çox rast gəlmişdilər. Ancaq onlar bu nərmə-nazik adamlarla Məşədibəyin fərqi incə bir sövq-təbii ilə duyur, hiss edirdilər. Onlar kimin nə qədər vəfali olduğunu təcrübədə, mübarizədə yoxlayırdılar. Bu adamların çoxu baraklara gələndə özlərilə bərabər araq və yemək gətirər, fəhlələrlə birgə yeyib-içər, dostluqdan, sədaqətdən danışar, ancaq çox çəkmədən sınıq çıxıb meydan-dan qaçar, hətta bəzən fəhlələrə açıqdan-açığa xəyanət də edirdilər. Məşədibəy isə on ağır imtahan günlərində fəhlələr dan ayrılmamış, döşünü qabağa verib onların tələbini yalnız sahibkarlara deyil, şəhərin hakimlərinə də yetirmişdi. (M. Hüseyn). Bu mətnin birinci və ikinci komponentləri özlərinin bütün məzmun quruluşları ilə qarşılaşdırılır. Və bu qarşılaşdırma <<ancaq>> bağlayıcısı ilə bir qədər də dəqiqləşdirilir (4, s. 307-310).

Bağlayıcı Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin yaranmasında böyük rolə malikdir. Buna görə də cümlələrin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində yaranan mətnin əsas əlaqə vasitələrindən biridir. Bağlayıcılar təkcə Azərbaycan dilində yox eyni zamanda başqa dillərdə də mövcuddur. İngilis və Azərbaycan dilində bir neçə misal göstərək :

For indicates causation:

“We left a day early, for the weather was not as clement as we had anticipated.”

“For” cümlələr arasında səbəb nəticə əlaqəsini qurmağa kömək edən bağlayıcıdır.

/Bu gün tez yola düşdük, çünki hava gözlədiyimiz qədər mülayim deyildi//.

Bu nümunədə birinci cümlə nəticəni ifadə edir daha sonrakı cümlə isə onun səbəbini izah edərək mətn üçün tələb olunan fikir bitkinliyinin təmin olunmasına kömək edir . Bu nümunədə əlaqə “for” bağlayıcısının köməyi ilə qurulmuşdur .

And juxtaposes two or more items without specifying a relationship between them: “neorealism, neoclassical realism, and realist constructivism” / “neorealizm, neoklassik realizm və realist konstruktivizm”

“Mearsheimer subscribes to one approach, and Waltz argues for another.”

“And” iki və ya daha çox cümləni və ya həmcins üzvü yan-yanə qoyur və bir-biri ilə əlaqə quraraq mətn yaratması üçün zəmin yaradır .

Nor supplements a previously stated negation: “neither fish nor fowl”; “The results did not confirm the hypothesis, nor did they suggest any particular alternative explanation.”

“nor” bağlayıcısı daha çox inkar cümlələrində istifadə olunur.

But signals a contradiction, caveat, or other tension: “this oft-cited but inaccurate account”; “There was no precedent for such an approach, but the team forged ahead.”

“But” əsasən iki və daha çox fikri mətn daxilində bir-biri ilə qrammatik və mənə cəhətdən qarşılaşdırmada feal iştirak edir .

Or indicates alternatives:

“Give me liberty or give me death.”

“or” bağlayıcısı ingilis dilində seçim xarakterli iki və daha çox seçim arasından birini seçmək üçün ifadə olunan fikrin mətn yaratma özelliğinin formalaşmasında böyük rol oynayır.

Yet, like “but,” means “nevertheless” or “in spite of” something: “There was no precedent for such an approach, yet the team forged ahead.”

“Yet” bağlayıcısı dilimizə tərcümə edilərkən daha çox cümlələr arasında inkarlıq əlaqəsinin qurulmasına xidmət göstərir

So, like “for,” indicates reasoning or causation; while “for” indicates the cause, “so” introduces the effect: “The weather was not as clement as we had anticipated, so we left a day early.

Əvəzətmə:

Əvəzətmə mətndə yuxarıda verilmiş bir sözün daha ümumi mənada başqa bir sözlə əvəz edilməsidir. Bu cür əvəzətmə nəticəsində mətn qururlarkən orada yersiz

təkrarlanmaların qarşısı alınır və yorucu və mənasını itirmiş mətn qurulmasından çəkinilir.

Nümunə: “O, pişikləri sevir, buna görə də onları evində bəsləyir”

“Pişiklər” sözünün təkrarı əvəzinə daha ümumi mənada “onlar” sözü işlədilir.

Eynilə, bir isim əvəzlik ilə əvəz edilə bilər. Məsələn: “Aygün 21 yaşında hörmətli, iffətli qız qızıdır, mən onu bufetçi mövqeyinə işə düzəltdim” .

Leksik birləşmə

Leksik uyğunluq mətnin elementlərini birləşdirən sözlərin seçilməsi ilə əldə edilir. Leksik birləşmənin iki forması var: leksik vahidlərin təkrarı və sıralanması.

Birinci halda eyni söz təkrarlanır, sinonim, antonim və s..

Nümunə: “Ay mənim vətənim qüdrətli-hökmdar, Könül sevilmə müqəddəs vətən!” (Dobrolyubov N. A. “Fitdən”, 1861).

Kolleksiya sintaktik və semantik cəhətdən inteqral vahid xüsusiyyətlərinə malik olan söz birləşməsidir ki, burada komponentlərdən birinin seçimi mənaya görə həyata keçirilir, ikincinin seçimi isə birincinin seçimindən asılıdır. Nümunələr: "şəkil çəkmək", lakin "gələcəyin şəkillərini çəkmək"; "güclü mexanizm", lakin "güclü yağış". Birinci misalda fəllərin, ikinci misalda isə sifətlərin bu isimlərlə birləşməsində seçimi ənənə ilə müəyyən edilir.

Mətnin əsas xüsusiyyətlərindən biri bağlılıqdır. Mətndəki cümlələr mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəlidir. Mətnə cümlələrin əsas ünsiyyət vasitələrini nəzərdən keçirin.

Leksik əlaqə vasitələri: leksik təkrar - eyni sözün təkrarı: Puşkinin həyatında və poeziyasında dostluğun nə qədər böyük rol oynaması heyramizdir. Dostluq onun əksər şeirlərinin ilhamvericisi, ən yüksək təcrübələri olub. Puşkinin yaradıcılığında və həyatında (məsələn, məktublardan) dostluğun rolunu araşdırmaq son dərəcə vacib olardı, çünki bu, Puşkinin poeziyası ilə onun sələfi (D.Lixaçev) arasındakı fərqlərdən biri idi. Əhəmiyyətli: üçüncü cümləni əvvəlkilərlə əlaqələndirən vasitə sözün formasıdır (dostluq - dostluq); qohum sözlər: Axı şairin poeziyasının öz yaddaşı var. Sonrakı şeirlər ilkinləri "xatırlayır" (D.Lixaçev); sinonimlər (o cümlədən kontekstli, yəni bu xüsusi istifadədə eyni və ya oxşar mənə daşıyanlar): Şagirdlər və müəllimlər

arasında yaxın münasibət, dostluq, “ümumi iş” formalaşmışdır. Müəllimlər sərt tədbirlərlə nizam-intizam tətbiq etməli deyildilər (D.Lixaçev); antonimlər: Əsl şərəf - həmişə vicdanla. Yalan namus səhrada, insan (daha doğrusu bürokratik) ruhunun mənəvi səhrasında ilğımdır (D.Lixaçev) - burada antonimlərlə yanaşı, sintaktik paralellik də ünsiyyət vasitəsi (və sintaktik ifadə vasitəsi) kimi çıxış edir.

Qrammatik əlaqə vasitələri:

Şəxs əvəzlilikləri: Puşkinlə bir az da olsa onun poeziyasında bizə qoyub getdiyi yollarla getməliyik. O, bizə məhəbbətdə də, kədərdə də, dostluqda da, ölüm düşüncələrində də, xatirələrdə də xidmət edir (D. Lixaçev);

Pronominal zərflər (orada, belə ki, sonra və s.): Hər payız Mariinski Teatrının yaxınlığında bir mənzil kiralardıq. Orada valideynlərin həmişə iki balet abunəsi var idi (D. Lixaçev);

Zərrələr: Bir xalqın ən böyük dəyəri onun dilidir, onun yazdığı, danışdığı və düşündüyü dildir. Düşünür! Bu, bu faktın bütün qeyri-müəyyənliyi və əhəmiyyəti ilə hərtərəfli başa düşülməlidir. Axı bu o deməkdir ki, insanın bütün şüurlu həyatı onun ana dilindən keçir.

Giriş sözlər və konstruksiyalar (bir sözlə, deməli, birinci və s.): Bir millətin, bir ölkənin mənəvi nüfuzu həm də bir çox başqa varlıq xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Tutaq ki, elmlərə, xüsusən də fundamental elmlərə münasibət (D.Lixaçev);

Fellərin aspektual-zaman formalarının vəhdəti - situasiyaların eyni vaxtda və ya ardıcılığını bildirən eyni qrammatik zaman formalarının işlədilməsi: (1) Mənim özüm də müşahidə etdiyim mənzərə budur. (2) O, Ostrovskinin ruhunda idi. (3) Bizim gəmidə zəngin bir tacir oturdu, var-dövlətini göstərməkdən yorulmadı. (4) O, məclis sallarını ağız boşluğu ilə ovuclarını ağızına qoyub salam verdi: "Bu salları kimindir?" (5) Sallardan, şübhəsiz ki, ona cavab verdilər: "Panfilov". (6) Sonra tacir qürurla göyərtədə dayanan tamaşaçılara tərəf döndü və əhəmiyyətlə dedi: "Bunlar bizim sallarıdır!" (D.Lixaçev) - bütün fellər qeyri-kamil formanın keçmiş zaman şəklində işlədilir (oturdu felindən başqa; mükəmməl forma təkrarlanan digər hərəkətlərdən fərqli olaraq birdəfəlik hərəkəti göstərir); bundan əlavə, 2, 4, 5-ci

cümlələr əvvəlkilərlə şəxs əvəzliliklərinin, 6-cı cümlələr isə əvəzlilik zərfinin köməyi ilə bağlanır;

Yarımqıq cümlələr və mətnin əvvəlki elementlərinə istinad edən ellipsis: O, ən zəifin xeyrinə qurtuluşdan imtina etməyə cəsarət və zadəganlıq verə bilərdimi? Çətinliklə. Axı həmişə kiçikdən böyük böyüyür.

Sintaktik paralellik - bir neçə bitişik cümlənin eyni quruluşu: Biz bir dostla əziz bir şey haqqında danışanda, onun ağına və ürəyinə güvənərək ruhani oluruq. Bir insana gülümsəyəndə, onun tək olduğunu hiss edəndə, axşam tarlalarının sükutundan zövq alanda ruhani oluruq. Biz həyatın qiymətsizliyini hiss edəndə və dünyada öz şəxsiyyətimizdən təvazökar bir iz buraxmaq istəyəndə yüksək mənəviyyətli oluruq... Sevimli cildimizi yenidən oxuyanda onu yeni şəkildə başa düşəndə ruhani oluruq.

Zəncirli və paralel rabitə

Zəncirvari (seriyalı) ünsiyyət müxtəlif nitq üslublu mətnlərdə geniş istifadə olunur, çünki. təfəkkürün xüsusiyyətlərini, bir-biri ilə əlaqəli mühakimələrin xüsusiyyətlərini ən dolğun şəkildə əks etdirən bu əlaqə növüdür, növbətisi əvvəlkindən gəlir. Eyni zamanda, ünsiyyət vasitəsi kimi əvəzliliklər və əvəzliliklər, leksik təkrarlar, sinonim əvəzlər ən çox istifadə olunur.

D.S.Lixacyov "Qatarlar" əsərindən bir nümunəni nəzərdən keçirək:

"Sergey Sergeyeviç Averintsev mənə yayda dəmir yolunun yanında bir daça icarəyə götürdüyünü söylədi. Qatarlar onun yatmasına mane oldu. Nəhayət, o qərara gəldi: qatarlar yox, öz qayğıları və düşüncələri ilə keçən insanlardır. Və qatarların səs-küyü onu qıcıqlandırmaqdan əl çəkdi, yatmağa başladı.

Ətraf mühitə xeyirxah, "anlayışlı" münasibət inkişaf etdirmək lazımdır, sonra yaşamaq asanlaşacaq.

Pis insanlar yaxşı insanlardan daha qısa ömür sürür".

Mətnin hər bir sonrakı cümləsi əvvəlkinə inkişaf etdirir və əvvəlki cümlədən (verilmiş) ən əhəmiyyətli məlumat sonrakı cümlədə müxtəlif yollarla təkrarlanır və yenisi ilə tamamlanır. Beləliklə, birinci cümlə, ötürülən məlumatın növünə görə şərti olaraq iki hissəyə bölünür: birincisi, məlumatın mənbəyi və əldə edilmə üsulu adlandırılır (Sergei Sergeeviç Averintsev mənə dedi), sonra ən əhəmiyyətli hissə

haqqında bir mesajdır. əslində, sonrakı düşüncələr üçün bir səbəb kimi xidmət etdi (yayda dəmir yolunun yanında bir kottec icarəyə götürdü). İkinci cümlədə hadisənin əsas iştirakçısı yenidən peyda olur (bütün sonrakı cümlələrdə olduğu kimi şəxsi əvəzlilikdən istifadə etməklə) və eyni cümlədəki lüğətin istifadəsi sayəsində yeni məlumat birinci cümlədən məlum olanlarla əlaqələndirilir. tematik qrup (dəmir yolu - qatarlar), lakin bütövlükdə vəziyyət konkretləşdirilir (qatarlar yuxuya mane olur). Bu cümlədən yenisi (yuxuya mane olan qatarlar) növbəti cümlədə təkrarlanır (qatarlar keçmir) və öz növbəsində yeni məlumatlarla (insanlar öz qayğıları, düşüncələri ilə keçirlər) doldurulur. Bu, aşağıdakı cümlədə aktuallaşır: “qatarlar yox, insanlar keçdiyindən, yenisi yaranır – “qatarların səsi qıcıqlandırmaqdan qurtardı”. Bu feil eyni tematik silsilənin feili ilə çatdırılan növbəti cümlənin yeni məlumatına uyğun gəlir - yatmağa başladı.

Paralel əlaqəli mətnlərdə mənaca bağlı cümlələr eyni mövzuya malikdir, yəni verilən dəyişmir. Paralel keçidlər təsvir və rəvayətdə istifadə olunur, çünki yaxınlıqda yerləşən hərəkətləri, hadisələri, hadisələri adlandırırın. Paralel əlaqəli mətnlər üçün aşağıdakı struktur xarakterikdir: birincisi, bütün mətnin başlanğıcı, düşüncə-tezisi; sonra bu fikri açan bir sıra cümlələr (bir qayda olaraq, paralel quruluş və predikatların ifadə formalarına riayət etməklə); vaxt planının dəyişdirilməsinə və paralelliyn olmamasına imkan verən sonluq.

Nümunə olaraq D.S.-nin “Qayğı mərtəbələri” mətnindən bir fraqmenti nəzərdən keçirək. Lixaçev:

Əxlaq yüksək mərhəmət dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Şəfqətdə insanlıq və dünya ilə (təkcə insanlarla, xalqlarla deyil, həm də heyvanlarla, bitkilərlə, təbiətlə və s.) birlik şüuru var. mədəniyyət abidələri, onların mühafizəsi üçün, təbiət üçün, ayrı-ayrı landşaftlar üçün, xatirəyə hörmət üçün. Şəfqətdə insanın başqa insanlarla, millətlə, xalqla, ölkə ilə, kainatla vəhdət şüuru var. Məhz buna görə də unudulmuş mərhəmət anlayışı onun tam dirçəlişini və inkişafını tələb edir.

Birinci cümlə açılış tezisidir: Şəfqət hissi əxlaq üçün çox xarakterikdir. Bütün sonrakı cümlələr mərhəmət anlayışının məzmununu açır, bu söz onların hər birində mövcuddur. Quruluşların paralelliyi onda özünü göstərir ki, bu cümlələr ikinci

hissədə bircins üzvlərin sıraları ilə sadədir; eyni zamanda, ikinci və dördüncünün quruluşu tamamilə üst-üstə düşür, bunu anafora vurğulayır (cümlələr eyni sözlərlə başlayır): Şəfqətdə insanın birlik şüuru var ...

Mətnlər, bir qayda olaraq, cümlə əlaqəsinin müxtəlif növlərini birləşdirir və bütün leksik və qrammatik ünsiyyət vasitələrindən istifadə edir.

Bu formal əlaqə vasitələri mürəkkəb sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində böyük rola malikdir. Formal əlaqə vasitələrini tədqiq etmək üçün bütöv bir makromətnə müraciət etmək mümkün olmadığına görə biz tədqiqat apararkən makromətnin müəyyən bitkin hissələrinə müraciət edəcəyik.

Mikromətn dilçiliyik ədəbiyyatında ümumi olaraq bir neçə terminlərlə ifadə edilir məsələn: mürəkkəb sintaktik bütöv, böyük sintaktik bütöv və s. Terminlər fərqlənsə də onların bir əsas ortaq cəhəti ondan ibarətdir ki bu terminlərin hər biri kiçik özünəməxsusluqları istisna etsək nisbi bitkinliyi malik olan cümlədən böyük bir dil vahidi olaraq eyni zamanda makromətnə də kiçik olan bir dil vahidi olaraq tədqiqat obyektini kimi dilçilikdə mətnə formal əlaqə vasitələrinin öyrənilməsi üçün istifadə edilir. Beləliklə mətn həm bədii həm də elmi olmaqla hamısı kiçik bir dialoqdan başlayaraq böyük bir romana qədər həcmə malik ola bilər lakin, həcmindən asılı olmayaraq bütün bunlar mətnin məna əlaqəliliyi və fikir bitkinliyi eyni zamanda fikrin aydın anlaşılıqlı olması cəhətdən tələblərə cavab verdiyi halda mətn sintaksisinin tərkib hissəsi olaraq dilçilikdə özünə əsaslı yer tutur və tədqiqat obyektini kimi çıxış edə bilər . Qeyd etmək lazımdır ki , yuxarıda adlarını çəkdiyimiz terminlər içərisində “mürəkkəb sintaktik bütöv”lər termini daha uğurlu olaraq hesab edilir ki, dilçilikdə tədqiqatçıların da bir çoxu öz tədqiqatlarında bu termindən istifadə etmişlər.

Mətn ümumilikdə bir və ya birdən daha çox bir biri ilə əlaqədə olan, bitkinliyə malik olan və ən əsası mənalı mükəmməl cümlələrdən təşkil olunmalıdır. Lakin bəzən xarici məşhur şəxslərin çıxışına diqqət yetirdikdə onların nitqində istifadə etdiyi cümlələr heç də tam olaraq dil qayda qanunlarına cavab verməyən cümlələr birləşməsindən təşkil olunur. Bunu necə izah edə bilərik. Azad Məmmədov özünün “Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi” kitabında Britaniya siyasi xadimi C.Haunun televiziya çıxışında səsləndirdiyi nitqindən müəyyən bir parçanı

qeyd edir (We thought it was right to come to a decision when I next met then last night) və həmin nitqi ingilis dili qrammatik qaydaları cəhətdən nəzərdən keçirərək yazırdı ki, bu mətn hissəsi ingilis dilinin orjinal qrammatik qaydaları cəhətdən yalnız hesab edilsə də həmin şəxs öz müsahibəsində bu nitqi səsləndirib. Burdan isə müəllif belə bir nəticəyə gəlib ki, qrammatik qaydalar dildə əsas mənbə hesab edilsə də yalnız ehtiyac olduğu təqdirdə nitq bütün bu qaydalara tabe şəkildə qurulur. Əsas olan isə nitqin, mətnin qrammatik qaydalara tam olaraq cavab verməsi deyil, kommunikativ cəhətdən nə qədər uğurlu olması və mətnqəbulecisi tərəfindən nə qədər anlaşılıqlı olması vacib hesab edilir.

Mətnin şərhləri müəyyənləşdirilməsi üçün subyektivliyin mövcud olmasına əsas gətirən yuxarıda verdiyimiz faktdan belə bir nəticə çıxara bilərik ki mətn ümumilikdə hər hansısa bir fərdə münasibətdə özündə özünəməxsus şəkildə bir məna əks etdirərək elə kommunikativ bir aktı həyata keçirə bilir ki digər bir fərd bu mətndə ifadə olunan fikri anlamaq üçün yetərli bilik və təcrübəyə malikə olmaya bilər.

Beləliklə, biz mətni tədqiq edən zaman dil modelləri, yəni biri-birindən təcrid edilmiş cümlələrə xas olmayan mətn əlamətlərini nəzərə almaq mümkün deyil. Tədqiq edilən mikromətdə cümlənin əsas modelindən fərqli olaraq müəllifin özünəməxsus fikri var. Yəni o, təkə dil modeli olmamalı, eyni zamanda, özündə müəyyən qədər qeyri-dil situasiyasına bağlı olan konkret bir məzmun ehtiva etməlidir. Belə ki , mətn vahidləri kimi təsnif edilən mətn kəsikləri dilə aid olmayan situasiyasının (maddi olan obyektlər və onların arasında mövcud olan əlaqələr, anlayışlar, ifadə edilən fikirlər, abstraksiyalar və onlarla aid maddi obyektlər arasında qurulan əlaqələr nəzərdə tutulur) əksini iddia edən informasiya birləşməsinə malik olmalıdırlar. L.A.Çernyaxovskaya öz tədqiqatlarında qeyri-dil situasiyasının əksi olan informasiya komplekslərini məna cəhətdən vahid olaraq adlandırır. Hər bir mətndə bu firmada məna vahidlərinin və onların arasında məna əlaqələrinin bütöv təsnifatı aşağıdakı kimi ayrılır:

1. Elenentar məna vahidləri daha geniş mənada mətndən qeyri bir obyektin adı, onun mövcud olması haqqında məlumat, məkan və zaman əlamətləri, bir təsnifə aid

edilməsinə şərait yaradan dil vahidi və modallıq parametrlərinin daxil edildiyi informasiya hissələrindən ibarət olurlar .

2. Mürəkkəbləşən mənənin tərkibindəki vahidlər ən azı biri özündən həminki elementar olan mənə vahidini əks etdirən məlumat hissələrinin tərkib hissəsidir

3. Hipertema və qiperrema mətndə mənə vahidlərinin daha yüksək iyerarxiyasına daxil edilən mürəkkəbləşmiş mənə vahidlərindən təşkil olunmuşlar . Bunlar, konkret mətnin əsas baza komponentləridir. Bu baza komponentlərin məzmunu (belə ki , mətndə haqqında söz açılan və yaxud da onun qiperteması eyni zamanda qipertema haqqında söz açılan və yaxud qiperrema) verilən mətnin əsas məzmununu özündə əks etdirir. Bu cür vahidlər özlüyündə bir neçə mətn daxili əlaqələr quraraq birləşirlər:

- daxili predikasiya əlaqəsi. Müəyyən edilən bu əlaqə növü dilin müəyyən vahidinin bu vahid, başqa sözlər ilə adlandırılan müvafiq şəkildə obyektiv reallıq sequmenti ilə bir-biriylə qarşılıqlı münasibətindən ibarət olur və özü özlüyündə müəyyən bir zaman və məkan parametrlərində əks etdirilən faktın reallıq cəhətdən dəyərləndirilməsini özündə ehtiva edir.

- Xarici və yaxud da qrup predikasiyası. İkinci olaraq qeyd etdiyiniz bu əlaqə növü isə mətndə elementar mənə vahidlərini olduğundan daha da mürəkkəb vahidlərin tərkibində informasiya hissələri kimi qarşılıqlı şəkildə birləşmələrinə şərait yaradır .

- məntiqi əlaqələr. Bunlar mətndə analoji funksiyaları yerinə yetirirlər. Verilənlərin hamısı, ümumiyyətlə, mətnin əsas mənası və yaxud informasiya quruluşunu yaradır.

2.2. Bağlayıcılar mətndə koheziya vasitəsi kimi

Mətnin tərkib hissələri arasında sintaktik səviyyədə birləşdirici rolunu oynayan əsas mətn yaradıcı vasitələrindən biri kimi bağlayıcılar çıxış edir. Bunu da qeyd etməliyik ki , həmin bu formal dil vahidləri başqa-basqa cümlələr daxilində də əlaqə yaradıcı vasitə kimi çıxış edir .

Bağlayıcıların formal əlaqə vasitəsi kimi geniş şəkildə istifadə edilməsi cümlələr ardıcılığına bir- birinə bağlı şəkildə mətnin yaranmasına şərait yaradır.

Tabeli mürəkkəb cümlə mətnin qurulması və fikrin ifadə edilməsində əsas faktorlardan biridir. Tabeli mürəkkəb cümlənin özünün çox zəngin şəkildə qurulmuş semantik və quruluş xüsusiyyətləri ilə onun başqa-başqa budaq cümlələrində özünü əks etdirir .

Bağlayıcı - Azərbaycan dilinin qrammatikasında köməkçi nitq hissəsi. Cümlələr, abzaslar və sözlər arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsinə bağlayıcı deyilir.

Təsnifatı

Bağlayıcılar sintaktik vəzifəsinə görə iki yerə bölünür:

Tabelilik bağlayıcıları: Tabelilik bağlayıcıları isə tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirir.

1. Səbəb bağlayıcıları: Çünki, ona görə ki, və.s Səbəb bağlayıcısına aid kiçik bir mikromətn tərtib edib onun üzərində müşahidə apara bilərik məsələn: Biz qərar vermişdik ki sabah anam atam və babam gəzməyə gedək lakin axşam tərəfi fikrimizi dəyişdik ona görə ki, nənəmin səhhəti pisləşdi və biz də onu belə vəziyyətdə tək qoyub gedə bilməzdik. Gördüyümüz kimi, mətnin birinci hissəsində ifadə olunan fikir daha sonra təkzib olunur amma fikrin tam aydın olması üçün həmin təkzibin nə səbəblə olduğunu aydınlaşdırmaq üçün səbəb bağlayıcısı istifadə edilərək mətndə ifadə olunan fikir bir biri ilə əlaqə yaratmışdır.

2. Şərt bağlayıcıları: Əgər, hərgah, madam (ki), indi ki, bir halda ki. Məsələn: Əlinin davamlı olaraq dərse gəlmədiyini görən müəllim ona xəbərdarlıq etdi ki əgər Əli dərse gəlməsə mən ona “qayıb” yazacağam.

Yuxarıda verilmiş mikromətnə nəzər yetirərək burada bağlayıcının cümlə daxilində ifadə edilən birinci fikrin digər hərəkətin icrası üçün zəmin yaratdığını və bunun nəticəsində də ortaya ödənilməsi lazım olan sərt qoyulduğuna görə bu mənə əlaqəsinin qurulması üçün də cümlələr arasında əlaqə yaradıcı şərt bağlayıcısından istifadə olunub.

3. Güzəşt bağlayıcıları: hərçənd (ki). Hərçənd ki, Sona dərsi yaxşı danışdı amma müəllim ona “pis” qiymət yazdı.

4. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: ki, belə ki. Anam dedi ki özümü soyuqdan qoruyum.

Tabelilik bağlayıcıları isə tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirir

Tablesizlik bağlayıcıları:

Tablesizlik bağlayıcıları həm cins üzvləri və ya tablesiz mürəkkəb cümlədəki sadə cümlələri bir-birinə bağlayır

Birləşdirmə bağlayıcıları: və ilə,(-lə²).Və,ilə bağlayıcıları vergüllə işlədilmir. Məsələn: Həsən və Akif kəndə gedəcəklər. Onun getməyi ilə qayıtmağı bir oldu.

Qarşılaşdırma bağlayıcıları: amma, ancaq, lakin, halbuki, isə, fəqət. Mən danışdırdım, o isə qulaq asmırdı. Məlik bunu bildi,amma özünü bilməməzliyə vurdu.

Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, ya da, ya da ki,və ya, və yaxud, yaxud da, gah, gah da, gah da ki, istər,istərsə də. Gah danışır,gah gülür. İstər bəstəkar ol, istər rəssam ol.

İştirak bağlayıcıları:həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, o sıradan, nəinki, hətta, habelə, həmçinin, -da². Məsələrdə ağcaqayın ağacları da əkmışdilər. Hamı, hətta Cahan xala da məclisə gəlmişdi.

İnkarlıq bağlayıcıları: nə,nə də, nə də ki. Nə yardan doyrur, nə əldən qoyur. İnkər bağlayıcıları feilləri bir-birinə bağlayanda -ma² inkar şəkilçisini, başqa nitq hissələrini bağlayarkən deyil,yox sözlərini əvəz edir. İnkərlik bağlayıcılarının işləndiyi cümlədə xəbər, əsasən, təsdiqdə olur.

Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni,məsələn. Bunların bizə, yəni Alim oğullarına heç bir aidiyyəti yoxdur. Burada xeyli ziyalı, məsələn: H.Zərdabi, M.F.Axundzadə, N. Vəzirov cəmlənmişdi.

Tabelilik bağlayıcılarının mənaca növləri

Aydınlaşdırma bağlayıcıları: ki, belə ki və s. Məs.: Evə gəlib çatmışdıq ki, işıqlar söndü. Hamı narazı idi belə ki, müdirlə dil tapa bilmirdilər.

Səbəb bağlayıcıları: çünki, ona görə ki, buna görə də, ona görə də, onun üçün ki, ondan ötrü ki və s. Məs.: Oxumadım, çünki vaxtım yox idi. Ondən ötrü getdim ki, bunları gözləməirdim.

Güzəşt bağlayıcıları: hərçənd, hərçənd ki və s. Məs.: Hərçənd dünyanı qadınlar idarə edirlər, lakin tarixçilər ancaq kişilərin adını bilirlər (H. Heyne).

Şərt bağlayıcıları:əgər, hərəgah, madam ki, indi ki, yoxsa, bir halda ki və s. Məs.: Əgər sinəmizlə cəbhə yarmasaq... Madam ki gəlmir, demək bizi saymır. Tez getməliyik, yoxsa gecikərik.

“İlə” köməkçi nitq hissəsi

İlə sözü həm qoşma, həm də bağlayıcı kimi işləyə bilər. Onları bir-birindən fərqləndirmək üçün bunları bilmək lazımdır.

İlə köməkçi sözü bağlayıcı kimi işlədikdə onu vergül işarəsi ilə, yaxud və bağlayıcısı ilə əvəz etmək olur; Məs.: Akif ilə Malik qonşudur — Akif, Malik qonşudur — Akif və Malik qonşudur.

İlə köməkçi sözü qoşma kimi işləyərkən, qoşulduğu sözlərlə birlikdə bir suala cavab verir və bir cümlə üzvü olur; Məs.: Akif ilə (kim ilə?) gedirəm. Amma ilə köməkçi sözü bağlayıcı kimi işlədikdə bu xüsusiyyətə malik olmur.

Yuxarıdakı yarım fəsildə biz mətndə cümlələri bir- biri ilə bağlayan , onlar arasında fikir və məna cəhətdən əlaqə quran bir çox vasitələrdən söz açdıq. İndi isə əsas əlaqə vasitələrindən biri kimi dilçilik ədəbiyyatında özünə yer qazanan və təkcə bizim dilimizdə deyil bir çox dillərdə də fikir ifadəsində cümlələr arasında əsas əlaqə vasitəsi kimi özünü göstərən bağlayıcı haqqında ətraflı danışacağıq. Bağlayıcılar hətta qrammatik cəhətdən o haqda məlumatı olmayan bir şəxsin belə dilində özünü göstərir. Bu da onun geniş işlənmə arealını göstərir .

“Bağlayıcı” anlayışı dilçiliyə riyaziyyatdan gəlmişdir. Bağlayıcı elə bir komponentdir ki dildə işləndiyi mətnin tərkib hissələri sanki əməliyyatın təyin edilməsi və bunun nəticəsində baş verən və ya baş verə biləcək hər hansı fikri , hadisəni, seçimi ifadə edir və ya qarşılaşdırır . Bağlayıcılar həm sadə eyni zamanda mürəkkəb olan sintaktik bütövlərin tərkib hissələri arasında olan köklü şəkildə sintaqmatik səviyyədə struktur semantik birləşdirici kimi önəmli bir rola malikdir.

Bağlayıcılar formal əlaqə vasitələri kimi cümlələri bir biri ilə ardıcıl şəkildə əlaqələndirməklə mətn yaratması nəticəsində həmin mətnin tərkibi artıq demək olar bir bir bütöv halında birləşdiyindən ilk baxışda bu mətni tərkib hissələrinə ayırmaq

mümkünsüz görünür. Bu cür vəziyyət formal əlaqə vasitələri içində geniş rola malik olan bağlayıcıların tək cümlədə deyil eyni zamanda mətnin də tərkib hissəsi olaraq tədqiq edilməsi faktını danılmaz edir. Bu formal əlaqə vasitəsi dilçilikdə həm cümlə daxilində əlaqə yaradan vasitə kimi həm də mətn dilçiliyində qarşılıqlı şəkildə bir-birinə bağlı cümlələrin ardıcılığını yaradan formal əlaqə vasitəsi kimi öyrənilir.

Mətnin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradan vasitələrin bir çoxu ilə tanış olduq indi isə bu vasitələrdən mühüm əhəmiyyətə malik olanlarından biri ilə - bağlayıcılar ilə tanış olaq. Dilçilik ədəbiyyatında bağlayıcılar əsasən ayrı-ayrı cümlələrin arasında əlaqə yaradan və mürəkkəb cümlələri yaradan vasitə kimi geniş miqyaslı araşdırmalara cəzb edilmişdir. Lakin müasir dilçilik mətni fikrin ifadəsində əsas hesab etdiyinə görə məhs bağlayıcılar da bu spektrdən araşdırılmalıdır.

Xatırlayaq ki bağlayıcılar ənənəvi olaraq cümlə quruluşuna aid olan tabesiz əlaqəli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında əlaqə yaratmaq və mətn dilçiliyinin komponentlərindən biri hesab edilən qarşılıqlı əlaqəli dil vahidlərinin arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Ç.Fillmor mətn dilçiliyinə dair araşdırmalarında qeyd edir ki, hər bir dildə cümlələri sadələşdirən vasitələr mövcuddur vəbu şəraitdə istifadə olunan proseslər mətnədə cümlələrin əlaqələndirilməsi zamanı istifadə olunanlarla eyni kimi ifadə olunur. İki müstəqil cümlənin bir biri ilə birləşməsindən tabesiz mürəkkəb cümlənin qurulmasında yeganə məhdudiyət mürəkkəb cümlənin tərkibini təşkil edən cümlələrin eyni qrammatik kateqoriyaya aid edilməsidir. Yəni iki cümlə bir birir ilə birləşirsə bunlardan biri sual cümləsi digəri isə təsdiq cümləsi ola bilməz bu dil qaydalarına zidd hesab edilir. Lakin mətn quruluşunda bu belə deyil . Mürəkkəb sintaktik bütöv olan mətnin qurulmasında əsas şərt onu təşkil edən tərkib hissələrinin konteks içərisinə salınması və informasiyanın düzgün tam və adekvat şəkildə informasiya qəbul edən tərəfə ötürülməsinin təşkilidir

Bağlayıcıların növlərindən biri olan tabesiz bağlayıcılar mətnin tərkib hissələrinin arasında zaman əlaqəsini təmin edən komponent kimi nəzərə çarpır. məsələn . He saw the road empty and he saw movement on it .

Qeyd etdiyimiz tabesiz mürəkkəb cümlə mürəkkəb sintaktik bütövün bir birindən ayrılması kriteriyalarına cavab verir və bizim tərəfimizdən and bağlayıcısının

köməyi ilə düzələn mikromətn kimi qələmə alınır . And bağlayıcısının mətnyaratma funksiyasına aid bir neçə nümunə qeyd edə bilərik.

/Leyla wanted go to for a walk with her mother and grandmother. So he told his father to call a taxi for them and Leyla s father called a taxi for them leilas mother was disabled so her father helped them get in car and her father went with them// (Leyla anası və nənəsi ilə gəzintiyə çıxmaq istəyirdi. Ona görə də atasına dedi ki, onlar üçün taksi çağırırsın və Leylanın atası onlar üçün taksi çağırır, Leylanın anası əlil olduğundan atası onları maşına mindirməyə kömək edib və atası da onlarla gedib).

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz mikromətn mətnədə bağlılıq cəhətdən verilən tələblərə cavab verdiyinə görə mürəkkəb sintaktik bütöv kimi qəbul edilə və burada işlənən bağlayıcıların mətnyaratma xüsusiyyətlərini təhlil edə bilərik. Yuxarıdakı nümunədə geniş arealda işlənən “and” bağlayıcısı bu mikromətn daxilində “her mother and grandmother” birləşməsinə yaradarkən mənə cəhətdən sadalama xarakterli olan iki üzvü bir-birinə bağlamaq funksiyası yerinə gətirir və bir əlaqə vasitəsi kimi fikrin daha dolğun və aydın ifadə edilməsinə xidmət edir.

Amy's dad is taking us on Saturda morning, and he's offered to bring us home again on Sunday. / Aminin atası bizi şənbə günü səhər apardı və o, bazar günü bizi yenidən evə gətirməyi təklif etdi.

Nəzərdən keçirdiyimiz tabesiz mürəkkəb cümlə arasında “and” bağlayıcısı əlaqəyaradıcı vasitə kimi çıxış edir. Cümlələr mikromətn üçün olan bitkinlik tələblərinə və bir-biri ilə mənə əlaqəsində olduğuna görə iki müstəqil cümləni bir-birinə bağlayaraq bitkin bir fikir ifadə etmişdir. Bu nümunədə cümlələr iki müstəqil sintaktik vahid arasında ardıcıl zaman əlaqəsi mövcuddur, birinci cümlədə ifadə olunan hadisə baş verib daha sonra isə ikinci cümlədə ifadə edilən hadisə baş vermişdir.

I 'm OK for food, dance and music, and I'm having a wonderful time. / Mən təkrar pişiyi götürəndə gözlərini yumdu və mənə mırıldandı.

Bu cümlədə bir-birinin ardınca baş verən hadisələrə ifadə etmək üçün “and” bağlayıcısı istifadə olunub. Birinci cümlədə ifadə olunan hadisə baş verdikdən sonra ikinci cümlədə ifadə olunan hadisə baş vermişdir. Buna əsasən də bu mikromətn

daxilində mənə cəhətdən ardıcillıq əlaqəsinin olduğunu və bu əlaqənin də “and” bağlayıcısının köməyi ilə bir birinə bağlandığını müşahidə edə bilərik.

We needed to pick up milk, bread, *and* eggs from the store./Mağazadan süd, çörək və yumurta götürməli idik.Bu nümunədə də “and” bağlayıcısı həmcins üzvlər arasında əlaqə yaradıcı vasitə kimi çıxış edir.You grab the pet food, *and* I will look for the other items./ Siz ev heyvanlarının yeməyini götürün, mən başqa əşyaları axtaracağam.

R.Kempsonun *and* bağlayıcısı haqqında bəzi qeydlərinə nəzər salaq. O *and* bağlayıcısının işlənməsini birtərəfli olaraq məsələn . He saw the road empty and he saw movement on it. Və ikitərəfli olaraq məs. he saw movement on it and he saw the road empty/ işlənmə spektrinin olduğunu deyir .

O da qeyd edək ki R.Kempsonun *and* bağlayıcısı haqqında qeyd etdiyi birtərəfli və ikitərəfli işlənmə məsələlərinə istinadən bir tərəfli istifadənin əksinə ikitərəfli aspektdə işlənmə məqamına əsasən zaman ardıcılığının *and* bağlayıcısının ifadə etdiyi mənənin bir hissəsini təşkil etmədiyi nəticəsinə gətirib çıxarır. Müəllif belə bir fikir də söyləyir ki cümlələr arasında olan zaman ardıcılığının interpretasiyası həmin əlaqəni yaradan bağlayıcının özünün semantic əlamətlərindən deyil mətnin interpretasiyasından asılıdır. Lakin bağlayıcının mənə cəhətdən mövcud olduğuna işarə etmədiklərini nümayiş etdirən R.Kempson hər vəziyyətdə bu vasitələrin mənalarının onların semantik əlaqələrinin assosiasiyası baxımından tez tez bir biri ilə kəsişdiyini qəbul edir məsələn *and* bağlayıcısının işlənməsində özünü göstərən simmetrik və qeyri simmetrik vəziyyət arasında olan fərq bu kəsişməni nümayiş etdirir .

Cümlələr arasında mövcud olan əlaqəlilik məsələsinə nəzər salan N.Enkvist semantik əlaqələrin formal vasitələrinəmələ gəlməsini nəzərdə tutmadıqlarını yəni ki bu amillərin biri digərindən müstəqil olduqlarını və semantik əlaqələrin bir qayda olaraq fərqli tipli formal əlaqələrin kombinasiyası üçün əsas əlamət kimi nəzərdən keçirdiklərini qeyd edir. O eyni zamanda qeyd edir ki, *and* *more over* *furthermore* və *s* . kimi formal əlaqə vasitələri daha da önə çəkərək bunları daha əvvəlki mülahizə ilə tam əlaqəsi olmayan fikirlərlə əlavə yanaşmalar şəklində nəzərdən keçirir .

Mürəkkəb sintaktik bütövlər kitabında qeyd edilən formal əlaqə vasitələrinin əmələ gətirdikləri əlaqələrin daha əvvəlki informasiyaya işarətmə xüsusiyyətlərinin yəni orqanik əlaqənin var olmaması haqqında N.Enkvistin dedikləri ilə razılaşmayaraq bu prosesi dilçinin özünün cümlədənənar məhdudiyyətlərin inkar edilməsi kimi anlamaq mümkündür. Eyni zamanda bu fikrinyaranmasının əsas səbəbi kimi and bağlayıcısının simmetrik şəkildə işlənməsi nəticəsində bir biri ilə əlaqələndirilən cümlələrin işlənmə ardıcılığının yerlərinin dəyişdirilməsinin qrammatik qayda qanunların pozulmasına və ya ifadə olunan fikrin mənasını dəyişməməsi ilə izah etmək mümkündür. Belə ki hətta and bağlayıcısının simmetrik şəkildə istifadə olunması zamanı da orqanik əlaqə mövcud ola bilir ona görə ki baş verən bütün dəyişikliklər ümumi kontekstin çərçivəsindən kənara çıxmır . Məhs bu amilsayəsində cümlələr birliyinin mənə baxımından bitkin olan mətnin yaranmasına xudmət etdiyi müəyyən edilir .

Many of the ethnic groups have their language, which is sometimes restricted to the inhabitants of a single village (Khinaliq, Qriz), but most of the population speak Azerbaijani or, especially in the cities, Russian, and increasing numbers, again mainly in the cities, speak English to some level. The Azerbaijani language is a Turkic language recognisable, but with significant differences in vocabulary and spelling, by natives of Turkey, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan and Tatarstan. It has a modified Latin alphabet of 32 letters, and is agglutinative – suffixes are added to produce different grammatical forms. Changes of alphabet over the last 150 years still have consequences today, as well as presenting challenges for research into history. From the 8th to the 19th centuries writing was in the Arabic script, until a Latin script was advocated in the mid 19th century by people including playwright Mirza Fatali Akhundov. Under the Russian Empire, Cyrillic was also used and the Molla Nasreddin magazine (see p.69) sometimes had all three scripts on its cover. In 1923 the Latin alphabet was adopted by the Soviet authorities, and Arabic was banned in 1929. This was discourage cross-border probably to communications with the Azerbaijanis in northern Iran. In 1939, communications with Turkey were suspect, so the order was to write in the Cyrillic script. Following renewed

independence, Azerbaijan adopted a modified version of the first Latin script and took measures to replace Cyrillic in public signage etc.

Currency - Azerbaijan's currency is the manat, or 'new manat', which is represented by the symbol (M, but it is commonly abbreviated to AZN. One manat is divided into 100 gapiks. The front of each note features a significant image from Azerbaijani culture (such as musical instruments on the AZN1 note or a map of Baku's old city on the AZN10 note), while the reverse has a silhouette of the country's outline. The coins represent 1, 3, 5, 10, 20 and 50 gapiks. Note that an increasingly popular 'currency' within the capital is only way to pay on the metro system and on most local buses. The cards may be bought and charged at machines in all metro stations and many bus BakKART stops. Baku has plenty of ATMS for Visa, Mastercard and major debit cards; you'll also find them in most regional centres.(79,s.13)/ Bir çox etnik qrupların öz dilləri var ki, bu dil bəzən bir kəndin (Xınalıq, Qırız) sakinləri ilə məhdudlaşır, lakin əhalinin əksəriyyəti azərbaycanca və ya xüsusilə şəhərlərdə rus dilində danışır və sayı artır, yenə də əsasən şəhərlərdə, ingilis dilində müəyyən səviyyədə danışın. Azərbaycan dili Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Tatarıstandan olanlar tərəfindən tanınan, lakin lüğət və orfoqrafiya baxımından əhəmiyyətli fərqlərə malik türk dilidir. 32 hərfdən ibarət dəyişdirilmiş Latin əlifbasına malikdir və aqlütinativdir – müxtəlif qrammatik formalar yaratmaq üçün şəkilçilər əlavə olunur. Son 150 ildə əlifba dəyişiklikləri bu gün də öz nəticələrini verməklə yanaşı, tarix üzrə tədqiqatlar üçün problemlər yaradır. 8-ci əsrdən 19-cu əsrə qədər yazı ərəb qrafikası ilə aparılıb, 19-cu əsrin ortalarında dramaturq Mirzə Fətəli Axundov da daxil olmaqla insanlar tərəfindən latın qrafikası təbliğ olunana qədər. Rusiya imperiyası dövründə kiril əlifbası da istifadə olunurdu və “Molla Nəsrəddin” jurnalının (bax. S. 69) üz qabığında bəzən hər üç yazı var idi. 1923-cü ildə Sovet hakimiyyəti tərəfindən latın əlifbası qəbul edildi, 1929-cu ildə isə ərəb dili qadağan edildi. Bu, İrənin şimalındakı azərbaycanlılarla çox güman ki, transsərhəd keçməyə mane oldu. 1939-cu ildə Türkiyə ilə əlaqə şübhəli olduğu üçün kiril əlifbası ilə yazmaq əmri verildi.

Yenilənmiş müstəqillikdən sonra Azərbaycan ilk latın ell qrafikasının dəyişdirilmiş variantını qəbul etdi və ictimai lövhələrdə kiril əlifbasının dəyişdirilməsi və s.

Valyuta – Azərbaycanın pul vahidi manat və ya “yeni manat” simvolu ilə təmsil olunur (M, lakin o, adətən AZN olaraq qısaldılır. Bir manat 100 qəpikə bölünür. Hər əskinanın qarşısında Azərbaycan dilindən əhəmiyyətli bir şəkil var. Mədəniyyət (məsələn, 1 manatlıq əskinada musiqi alətləri və ya 10 manatlıq əskinada Bakının köhnə şəhərinin xəritəsi), arxa tərəfdə isə ölkənin konturunun silueti var. Sikkələr 1, 3, 5, 10, 20 və 50 qəpikləri təmsil edir. Qeyd edək ki, paytaxtda getdikcə populyarlaşan “valyuta” metro sistemində və əksər yerli avtobuslarda ödəniş etməyin yeganə yoludur. Kartları bütün metro stansiyalarında və bir çox BakKART avtobus dayanacaqlarında aparatlarda almaq və yükləmək olar. Bakıda çoxlu bankomatlar var. Visa, Mastercard və əsas debet kartları üçün, siz onları əksər regional mərkəzlərdə də tapa bilərsiniz.

Birinci cümlədə işlənən –“ which” cümlədə daha çox aydınlaşdırma əlaqəsinin qurulmasına və birinci cümlədə ifadə olunan fikrin ikinci hissədə artıq daha da aydın ifadə edilməsinə şərait yaradır. Gördüyümüz kimi Azərbaycan, orada yaşayan etnik qruplardan söhbət gedən bu mətndə bir çox bağlayıcı vasitələr istifadə olunub . Bunların bəzilərinə nəzər yetirək və təhlil edib aydınlaşdırmağa çalışaq .

“But”- lakin – bağlayıcısı fikri bir birinə qarşı qoyaraq cümlələr arasında əlaqə qurulmasına şərait yaradır . Birinci cümlədə ifadə olunan Azərbaycan ərazisində yaşayan insanların Azərbaycan dilində danışmağı haqqında məlumat verilir daha sonra isə bu məlumatın daha da dəqiqləşdirilməsi üçün ona qarşı “lakin” bağlayıcısı vasitəsilə bu ərazidə yaşayan insanların Azərbaycan dili ilə yanaşı başqa dillərdə də danışdıqlarının mövcud olduğu qeyd edilir .

“Or” – “və ya, və yaxud, ya”- bağlayıcısı bu mətn tərkibində və ya ümumiyyətlə müəyyən mətn tərkibində daha çox seçim iki və daha artıq bir əşya, hərəkət və ya hadisədən birini seçmək üçün istifadə olunan əlaqə vasitəsidir. Yuxarıdakı nümunədə verdiyimiz cümlədə də işlənən “or” bağlayıcısı Azərbaycan ərazisində yaşayan insanların ya Azərbaycan dilində ya da başqa dillərdə danışmağını ifadə edir .

While – ingilis dilində geniş mətnyaratma xüsusiyyətinə malik olan bağlayıcılardandır .

Məsələn: While the discussion was still going on , Gerhardt came in //Onlar hələ danışib qurtarmamışdılar ki, Herhart otağa daxil oldu

Burada bağlayıcının köməyi ilə mətni təşkil edən cümlələr arasında zaman əlaqəsi qurulmuşdur.

Başqa bir nümunəyə nəzər yetirək.

Schools In Azerbaijan, as in other spheres of society, education in Azerbaijan required significant changes in terms of methodology and content after the liberation from the heavy ideological and top-down Soviet system. This is an ongoing process. The transition of the Azerbaijani language from the Cyrillic alphabet to the changed Latin alphabet, as well as the promotion of the Azerbaijani language instead of the previously preferred Russian, created future problems. Since oil and gas revenues began to flow in the mid-2000s, large investments have been made in school buildings and other educational infrastructure. The basic system, compulsory, free and regulated by the Ministry of Education, includes children starting primary school at the age of six, although the number of children attending kindergarten and pre-school classes is increasing. After four years of primary education, children begin the fifth grade of secondary school. Students can leave with a certificate after the ninth grade to continue their vocational or technical education; There are more than 100 technical / professional enterprises. Students graduating from tenth and eleventh grades receive certificates that allow them to take entrance exams to universities (for example, universities). There are also special schools for children gifted in art, music or dance. The increase in the number of paid private schools may offer alternative curricula, especially the International Baccalaureate (IB), but may also include the Azerbaijani curriculum to provide students with access to local universities. As Azerbaijan continues to develop its system, the government has sponsored a number of talented students to study abroad on condition that they return for a period of time to ensure that the state benefits from their experience. Many educational institutions in the country have also strengthened ties with foreign schools and universities for

cooperation and exchange. Classes are taught mainly in Azerbaijani or Russian, with English, German, French, Arabic and Persian being taught as foreign languages [79, s. 57] / Məktəblər Cəmiyyətin digər sahələrində olduğu kimi Azərbaycanda da ağır ideoloji və yuxarıdan-aşağı sovet sistemindən qurtulduqdan sonra Azərbaycanda təhsil metodikası və məzmunu baxımından ciddi dəyişikliklər tələb etdi. Bu, davam edən bir prosesdir. Azərbaycan dilinin kiril əlifbasından dəyişdirilmiş latın əlifbasına keçməsi, eləcə də əvvəllər üstünlük verilən rus dilinin əvəzinə Azərbaycan dilinin təbliği gələcək problemlər yaratdı. 2000-ci illərin ortalarında neft və qaz gəlirləri daxil olmağa başlayandan məktəb binalarına və digər təhsil infrastrukturlarına böyük investisiyalar qoyulmuşdur. Məcburi, pulsuz və Təhsil Nazirliyi tərəfindən tənzimlənən əsas sistemə altı yaşında ibtidai məktəbə başlayan uşaqlar daxildir, baxmayaraq ki, uşaq bağçalarına və məktəbəqədər hazırlıq siniflərinə gedən uşaqların sayı artmaqdadır. Dörd illik ibtidai təhsildən sonra uşaqlar orta məktəbin beşinci sinfinə başlayırlar. Şagirdlər peşə və ya texniki təhsillərini davam etdirmək üçün IX sinifdən sonra attestatla yola düşə bilərlər; 100-dən çox texniki/peşəkar müəssisə var. Onuncu və on birinci sinifləri bitirən şagirdlər ali məktəblərə (məsələn, ali məktəblərə) qəbul imtahanlarında iştirak etmək imkanı verən sertifikatlar alırlar. İncəsənət, musiqi və ya rəqsdə istedadlı uşaqlar üçün xüsusi məktəblər də var. Ödənişli özəl məktəblərin sayının artması alternativ kurikulumlar, xüsusən də Beynəlxalq Bakalavr (IB) təklif edə bilər, lakin tələbələrin yerli universitetlərə çıxışını təmin etmək üçün Azərbaycan kurikulumini də əhatə edə bilər. Azərbaycan öz sistemini inkişaf etdirməyə davam etdiyi üçün hökumət bir sıra istedadlı tələbələrin təcrübəsindən dövlətin faydalanmasını təmin etmək üçün onların müəyyən müddətə qayıtmaları şərti ilə xaricdə təhsil almağa sponsorluq etmişdir. Ölkədəki bir çox təhsil müəssisələri də əməkdaşlıq və mübadilə üçün xarici məktəb və universitetlərlə əlaqələri gücləndirib. Dərslər əsasən Azərbaycan və ya rus dillərində tədris olunur, xarici dil kimi ingilis, alman, fransız, ərəb və fars dilləri tədris olunur.

Birinci cümlədə “ and” – “və” bağlayıcısı mətndə fikirlərin sadalanmasına xidmət edir , fikrin davam etdiyini bir yox bir neçə komponentdən ibarət olan

məlumatı aydın və dəqiq şəkildə şəkildə çatdırmaq üçün mətndə hissələri bir-birinə bağlayır.

Daha sonra mətnə diqqət yetirdikdə bir çox məqamlarda “that” - “ki” bağlayıcısının da geniş işlənmə arealına malik olduğunu görürük . Mətnə fikri aydınlaşdırmaq, dəqiqləşmək kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirən “ki” bağlayıcısı birinci cümlədə ifadə olunan hər hansı bir fikri və ya hadisəni digər cümlədə daha da açaraq aydınlaşdırır.

Bu kimi nümunələrin sayını sonsuza qədər artırmaq mümkündür. Bu fakt da bağlayıcıların mətn yaranmasında, onun komponentlərinin arasında əlaqə qurulmasında oynadığı müstəsna rolu bizə açıq şəkildə göstərir .

NƏTİCƏ

Mətn dilçilikdə elə bir sintaktik bütövdür ki, onu təşkil edən elementlər bir- biri ilə kor koranə deyil müəyyən şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Mətnin tərkib hissələri dedikdə onu təşkil edən müəyyən bitkinliyə malik olan cümlələr nəzərdə tutulur. Azərbaycan və eyni zamanda türk dillərində mətnin tərkibini təşkil edən komponentlərin özünün müəyyən şəkildə quruluşu diqqəti çəkir və onların bir- birinə bağlanması önəmli şərt kimi qeyd edilir .

Mətn daxili əlaqə və onların komponentlərinin bir-biri arasında olan struktur-semantik parametrləri mətn dilçiliyi üçün önəmli bir yer tutur. Müasir dilçilikdə mətnədə olan əlaqə haqqında danışarkən, formal-qrammatik əlaqə vasitələrinin rolu xüsusi olaraq önəm verilir .

Mətnədə olan əlaqəlilik haqqında söhbət açarkən xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, mətnin tərkibini təşkil edən cümlələr qrammatik cəhətdən müəyyən yalnızlıqlar ola bilər. Bu haqda tədqiqat işimizdə söhbət açarkən gördük ki, cümlənin və mətnin qurulmasında əsas şərt kimi qrammatik qaydalar verilmir. Önəmli olan mətnin mətnqəbuledicisi tərəfindən anlaşılan, əlaqəli, vahid bir bütöv kimi qəbul edilməsidir. Bu da öz təsdiqini tapdı ki, mətn öz fikri ifadə etmək bacarığına görə cümləyə nisbətə daha yaxşı şəkildə fikirləri ifadə etmək, qarşı tərəfə çatdırmaq özəlliyi var və bu fikirlərin necə, ne formada ötürmək deyil, onların komponentlərinin nə dərəcədə bir-biri ilə əlaqəsi olması əsas əhəmiyyət kəsb edir.

İşimizdə mətni təşkil edərkən hətta bir -birindən uzaq düşən komponentlərin də bir-birinə bağlı olması, aralarında əlaqə qurulması müşahidə edilir. Bu cür əlaqə formaları koheziya termini ilə adlandırılır biz də öz işimizdə koheziyanın nə olduğu və koheziya yaradan vasitələrin bir çoxunu təhlilə cəzb etmişik.

Sintaktik əlaqə yaradan vasitələr mətnin tərkib hissələrinin struktur-semantik əlaqəsini müəyyən edir. Bu planda mətnədə koheziya yadaran vasitələrdən ilkin olaraq təkrarlar haqqında söz açdıq. Daha sonra digər əlaqə vasitələri – xiazm, ellipsis, bağlayıcılar və s haqqında müəyyən araşdırmalar aparıb qeydlər etdik .

Tədqiqat apararkən şahidi olduq ki, bir çox dilçilər yeni sahə olmasına baxmayaraq mətnlə yaxından maraqlanmış onun bir sistem halında tədqiq edilib ərsəyə gətirilməsi üçün istər Avropa istərsə də rus dilçiləri bu sahəyə öz tövəhsini vermiş eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyində də bu sahə üzrə bir çox dilçilərimiz tədqiqatlar aparıb kitab və məqalələr çap etdirmişdir. Digər tərəfdən isə bu sahənin tədqiqatçıları mətni təhlil edərkən konkret hadisələrin təhlili zamanı mətnin niyə öyrənilməsinin vacib olduğunu sualına da müəyyən qədər aydınlıq gətirmişlər.

Belə ki , mətnin öyrənilməsinə qədər dildə əsas bütöv vahid, bitkin fikir dedikdə ağıla ilk olaraq cümlə gəlirdi lakin daha sonrakı tədqiqatlar sübut etdi ki, dildə heç də cümlə tam bitmiş fikri ifadə etmir burada olan bitkinlik sözün əsl mənasında nisbilik kəsb edir. Fikir bitkinliyi, aydınlığı, tamlığı əsas etibarilə özünü mətndə geniş şəkildə tapmışdır və buna görə də müxtəlif bir və ya birdən çox cümlə birləşməsindən yaranan mikromətnlər eyni zamanda daha geniş həcmə malik olan mikromətnlər dilin əsas ünsiyyət vahidi kimi qəbul edilərək buradakı bitkinlik mütləq xarakterli olaraq şərh edilmişdir.

Mətn dilçiliyi haqqında dünya dilçiliyində tədqiqatlar çox geniş şəkildə aparıldığından Azərbaycan və türk dilçiliyində isə bu haqda araşdırmaların o qədər də geniş areal əhatə etmədiyinin şahidi olduq .

Mətndə bağlayıcı vasitələr haqqında tədqiqat apararkən bu vasitələrin gündəlik şifahi və yazılı ünsiyyət prosesində eyni zamanda bədii mətnlərin qurulmasında oynadığı müstəsna rolunun şahidi olduq. Bir sıra əlaqə vasitələrinin mətnyaratma xüsusiyyətləri haqqında danışdıq. Mətndə koqeziya yəni mətn daxilində onu təşkil edən komponentlərin bir biri ilə müxtəlif əlaqə vasitələrinin köməyi ilə qarşılıqlı əlaqədə olması. Bu cür əlaqə iki formada yarandığını gördük. Mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında zəncirvari əlaqə və paralel şəkildə qurulan əlaqələr onların mətnin qurulmasında rolu haqqında da qeydlər etdik.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Ə.Ə.Abdullayev. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, 189 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri / Ə.Ə.Abdullayev. Bakı: Səda, 1999, 345 s.
3. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları / Ə.Ə.Abdullayev. Bakı: Sabah, 2006, 228 s.
4. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
5. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: dərs vəsaiti K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.Musayev, K.Üstünova. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
6. Abdullayev S.Ə. Dil və bədii qavrayış / S.Ə.Abdullayev. Bakı: Yazıçı, 1984, 162 s.
7. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi /S.Ə.Abdullayev. Bakı: Victory, 2013, 596 s.
8. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi / A.Y.Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 78 s.
9. Məmmədov, A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Y.Məmmədov, M.Məmmədov. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 91 s.
10. Məmmədov A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Məmmədov. Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2013, 78 s.
11. Novruzova N.S. Mətn sintaksisi /N.S.Novruzova. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
12. Veysəlli F.Y. Dil / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil: NPM, 2007, 298 s.
13. Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil: NPM, 2010, 141 s.
14. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları: [7 cildə] /F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, c. 6. 2013, 420 s.
15. Veysəlli F.Y. Dilçiliyə giriş. Dərs vəsaiti: [7 cildə] /F.Y.Veysəlli. Bakı:

Mütərcim, c. 7. 2017, 456 s.

Rus dilində

16. Алефиренко, Н.Ф. Медиадискурс и его коммуникативно-прагматическая сущность // Медиалингвистика. – № 1 (11). – 2016. – с. 49-57.
17. Бабенко, Л.Г. Картина мира в зеркале словаря (на материале идеографического словаря синонимов русской речи) // Мир русского слова и русское слово в мире. Т. 4: Язык, сознание, личность: материалы XI Конгресса МАПРЯЛ. Sofia : Heron-press, 2007. – с. 15-22.
18. Бабенко, Л.Г. Предисловие // Концептосфера русского языка: ключевые концепты и их репрезентации (на материале лексики, фразеологии и паремиологии): проспект словаря / под общ. Ред. Л.Г.Бабенко. – Екатеринбург: УрГУ, 2010. – с. 3–19.
19. Баранов, А.Н. Очерк когнитивной теории метафоры / А.Н.Баранов, Ю.Н. Караулов // Русская политическая метафора (материалы к словарю). – Москва: 1991. – с. 184 – 193.
20. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику : Учеб. Пособие / Баранов А.Н. – Москва : Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.
21. Баранов, А.Н. Дескрипторная теория метафоры / А.Н.Баранов. – Москва: Языки славянской культуры, 2014. – 632 с.
22. Баранов, А.Н. Политическая метафорика публицистического текста: возможности лингвистического мониторинга / А.Н. Баранов // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования / отв. Ред. М.Н.Володина. – Москва: Изд-во МГУ, 2003. – с. 134-140.
23. Бахтин, М.М. Проблемы творчества Достоевского / М.М.Бахтин. – Москва: Алконост, 1994. – 511 с.
24. Беляевская, Е.Г. Когнитивные основания изучения семантики слова // Структуры представления знаний в языке. Москва: ИНИОН РАН, 1994. с. 87-110.
25. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э.Бенвенист. Москва: Прогресс, 1974. 447 с.

26. Бирих, А.К. Метонимия в современном русском языке. Семантический и грамматический аспекты / А.К.Бирих.- Munchen : Sagner, 1995.- 191с.
27. Болдырев, Н.Н. Концептуальная метонимия на разных уровнях языка: система и реализация //Форма, значение и функции единиц языка и речи: матер. Докл. Международной научной конференции. -Минск, -2002. Ч. 1. – с.. 11-14
28. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание / А.Вежбицка. – Москва: Русские словари, -1996. – 416 с.
29. Вежбицкая, А. Из книги «Семантические примитивы» // Семиотика: антология / сост. Ю.С. Степанов. 2-е изд., испр. И доп.М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. -с. 242–271.
30. Водак, Р. Язык. Дискурс. Политика / Р.Водак: пер. С англ. И нем. Яз. – Волгоград: Перемена, 1997. –139 с.
31. Гак, В.Г. Сопоставительная лексикология / В.Г.Гак. – Москва: Международные отношения, 1977. – 264 с.
32. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: КомКнига, - 2007. – 144 с.
33. Дейк, Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. Ван Дейк / Пер. С англ.– М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
34. Дронь, Д.Ю. Лингвокогнитивный подход к проблеме категоризации интеллектуальных способностей человека (на материале английского языка) / автореф. Дис. Канд. Филол.наук / - Уфа: 2014, - 25 с.
35. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс /В.И.Кара-сик. – Монография. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
36. Карасик, В.И. Речевая коммуникация: дискурсивный аспект / В.И. Кара–сик // Грани познания. – 2013. – №1 (21). – с. 23–33.
37. Кобозева, И.М. Лингвистическая семантика / И.М.Кобозева. – Москва: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
38. Козлова, Л.А. Метафора и метонимия: сходство и различия/ Л.А.Козлова // Вопросы когнитивной лингвистики. 2011.- №4 (29). – с. 137–143.

39. Кожемякин, Е.А. Дискурсивный подход у изучению институциональной культуру /Е. А.Кожемякин. – Белгород, - 2008, - 244 с.
40. Кубрякова, Е. С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем / Е.С.Кубрякова // Язык и структуры представления знаний. -Москва, 1992. – 162 с.
41. Кубрякова, Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Наука и язык конца XX века / под ред. Ю.С. Степанова. – М.: Ин-т языкозн. РАН, 1995. с. 224-225.
42. Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живем / Лакофф Дж., М. Джонсон. – Москва: УРСС Эдиториал, -2008. – 256 с.
43. Лакофф, Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: что категории языка говорят нам о мышлении / Дж.Лакофф. – Москва: Языки славянской культуры, - 2004. – 791 с.
44. Лакофф, Д.Ж. Мышление в зеркале классификаторов// Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23. – Москва: Прогресс, 1988. – с.12 – 51.
45. Падучева, Е.В. К когнитивной теории метонимии / Е.В. Падучева // Доклады международной конференции «Диалог 2003». (Протвино, 11-16 июня, 2003 г.). – Москва, 2003. - №1. – с. 239-246.
46. Падучева, Е.В. Динамические модели в семантике лексики /Е.В.Падучева. – Москва: Языки славянской культуры, -2004. – 608 с.
47. Раевская, О.В. О некоторых типах дискурсивной метонимии / О.В.Раевская // Известия АН. Серия литературы и языка. -1999. – Том 58. -№2. – с. 3-12.
48. Сериков, А. Е. Метафора и метонимия в практическом действии // Вестн. Самар. Гуманит. Акад. Сер. «Философия. Филология». -2007. № 1, - с. 132-142.
49. Скребцова, Т.Г. Когнитивная лингвистика: Курс лекций /Т.Г.Скребцова. – СПб.: СПбГУ, -2011. – 256с.
50. Степанов, Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности / Ю.С. Степанов // Язык и наука в конце XX века / под ред. Ю.С. Степанова. – М: РГГУ, 1995. – с. 35 – 73.
51. Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт иссле-

- дования / Ю.С. Степанов. – М.: Языки русской культуры, 2004. – 824 с.
52. Тураева, З.Я. Лингвистика текста. Текст: структура и семантика / З.Я. Тураева. -Москва: Просвещение, -1986. – 129 с.
53. Чернявская, В.Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. Учеб. Пособие / В.Е.Чернявская. – 2-е изд. –Москва: Книжный дом ЛИБРОКОМ: 2009. –248 с
54. Чернявская, В.Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия: учеб. Пособие / В.Е. Чернявская. – 2-е изд. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2013. – 128 с
55. Якобсон, Р.О. Лингвистика и поэтика /Р.О.Якобсон // Структурализм: «за» и «против». – М.: Прогресс, 1975. – с. 193-22
56. Якобсон, Р.О. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений // Теория метафоры : сб. : пер. С англ., фр., нем., исп., польск. Яз. / [вступ. Ст. И сост. Н.Д. Арутюновой ; общ. Ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной]. – М.: Прогресс, -1990. -с. 110-132.

Ingilis dilinda

57. Althusser, L. Ideology and Ideological State Apparatuses / L. Althusser // On ideology.– London, New York, 2008. – p. 1-61.
58. Apple, M. W. Ideology and curriculum Text. / M.W.Apple. 2nd ed.-Routledge, 1990. – 203 p.
59. Ayto, J. The Oxford Dictionary of Modern Slang / J.Ayto and J.Shnpson. - Oxford University Press, 1992 г. – 635p.
60. Barcelona, A. Clarifying and applying the notions of metaphor and metonymy within cognitive linguistics: An update / A. Barcelona // Driven, R., Pörings, R. (eds.): Metaphor and metonymy in comparison and contrast. – Berlin: Mouton de Gruyter. – 2002. – p. 209–277.
61. Barcelona, A. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor //Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive

- Perspective / ed. By A. Barcelona. Berlin – N.Y.: Mouton de Gruyter, 2003.
p. 31-58.
62. Cislaru, G. Metonymic Modelling of Discourse, Discourse Modelling of Metonymy. The Case of the Place-Name Based Metonymies. Culture, Language and Representation, 2007, vol. 5, pp. 93-110.
63. Cook, G. The discourse of advertising/ G.Cook. -London & New York: Routledge, 1992. – 250 p.
64. Dijk, T. A.van. Discourse and the reproduction of racism / T.A. van Dijk. – Amsterdam, -1987. -p. 1-29.
65. Dijk, T.A. van. Principles of critical discourse analysis / T.A. van Dijk // Discourse and Society. – London : SAGE (Newbury Park and New Delhi). – Vol. 4(2). – 1993. – p. 249-283.
66. Dijk, T.A. van Power in the media / T.A. van Dijk // In D. Paletz (Ed.), Political Communication and Action. Cresskill, NJ: Hampton Press, 1995. – p. 9-36.
67. Dijk, T.A.van. Discourse, semantics and ideology / T.A. van Dijk // Discourse and society. – L. Etc., 1995. – Vol.6, N 2. – p.243-289.
68. Dijk, T.A. van. Ideological discourse analysis /T.A. van Dijk //New Courant. 1995, 4. – p. 138–140.
69. Dijk, T.A. van. Opinions and Ideologies in the press / T.A. van Dijk// Approach to media discourse. Ed. By Allan Bell and Peter Garret. Blackwell Publishers Ltd., 1998. – p. 21-64.
70. Dijk, T.A. van. Ideology: A Multidisciplinary Approach/ T.A. van Dijk. London: Sage Publications.– 1998. – 374 p.
71. Dijk, T.A. van. Critical Discourse Analysis // T.A. van Dijk // In: A Handbook of Discourse Analysis. Oxford: Blackwell.– 2001.– p. 352–371.
72. Fairclough, N.L., Wodak R. Critical discourse analysis. In: van Dijk Teun A. (ed.) Discourse studies. A multidisciplinary introduction. Vol. 2. Discourse as social interaction. London: Sage Publications, 1997. p. 258-284.
73. Fairclough, N. Language and Power / N.Fairclough. – Longman Group UK Limited, 1989. – 253 p.

74. Gibbs, R. W. JR. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. – Cambridge etc.: Cambridge Univ. Press, 1994. – 527 p.
75. Goossens, L. *Metaphonymy: the Interaction of metaphor and metonymy in figurative expressions for linguistic action*// *Cognitive Linguistics*, 1990. – No 1. – 1990. – p. 323 – 340.
76. Goossens, L. *Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action // Metaphor and metonymy in comparison and contrast / ed. By René; Ralf Pörings*. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2003. – p. 350-377
77. Harris, Z.S. *Analyse du discours // Languages*, 1969. – №13. – p. 8-45
78. Jackendoff, R. *Semantic Structures / R Jackendoff*. – Cambridge, MA: The MIT Press, -1991. – 322 p.
79. Masmakhanum Gaziyeva ,Sevinj Zeynalova . *Welcome to Azerbaijan*. Baku, AUL, 2018, 100 p.
80. Kövecses, Z., Radden G. *Metonymy: Developing a Cognitive Linguistic View // Cognitive Linguistics*. 1998. – V. 9. – № 1. – p. 37-77.